

Вінницький національний технічний університет
Кафедра філософії та гуманітарних наук

Гречановська О. В.

КОРОТКИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ ПСИХОЛОГІЇ

Курс лекцій
Для магістрів всіх спеціальностей
(Частина I)

Вінниця 2019

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
<i>1. Розуміння психології в Стародавньому світі</i>	8
<i>2. Розвиток психології серед наук Середньовіччя</i>	28
<i>3. Проблеми психології епохи Відродження</i>	40
<i>4. Психологія Нового часу</i>	44
<i>5. Психологічна думка періоду Просвітництва</i>	60
<i>6. Розвиток психології в XIX-му столітті</i>	68
<i>7. Зарубіжні психологічні школи XX-го століття</i>	71
<i>8. Розвиток психологічної думки в радянський та пострадянський періоди</i>	76
<i>9. Розвиток психології в Україні</i>	82

Вступ

Історія психології – одна із небагатьох навчальних дисциплін, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології. З одного боку, її зміст – це ті знання, які були отримані з інших курсів – загальної, вікової, соціальної психології, тощо. З іншого боку, історія психології дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмету, основної проблематики.

Значення даної дисципліни полягає в тому, що зміст цього предмету, по суті, є основою культури, необхідної для психологів в будь-якій галузі і діяльності.

Історія психології вчить не тільки фактам, але і мисленню, вмінню зрозуміти і адекватно оцінити окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів до психіки допоможе набуту неідеалізований, недогматичний погляд на різні теорії, навчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, модних нині. Вивчення курсу дозволить усвідомити складний шлях, пройдений психологією в пошуках нових, більш повних і об'єктивних знань про психологію, про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення.

Розуміння того факту, що психологія не має єдиного, правильного і остаточного вирішення всіх проблем, допоможе сформуванню установки на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів щодо психіки на ґрунті аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними зв'язками з різними галузями науки і техніки. З самого початку свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним із розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не припинявся протягом усього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як на початку ХІХ ст.), то знову посилюючись (як в середині ХХ ст.).

Не менший вплив на психологію здійснював і продовжує здійснювати розвиток природознавства і медицини. Одночасно в працях багатьох психологів чітко простежується зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язок з іншими науками, їх впливом однієї на іншу,

зв'язок, який змінився в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії і природознавства залишилося незмінним.

Зрозуміло, що змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології.

Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – наукознавства, історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури.

Згадаємо, що метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності.

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- **історико-генетичний метод**, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;
- **історико-функціональний метод**, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей;
- **біографічний метод**, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого;
- **метод систематизації** психологічних знань, висловлювань, ідей;
- **метод категоріального аналізу**, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретно-наукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності.

Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в VII – VI ст. до н.е., тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на багаточисельних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, науковий період починається на межі VII – VI ст. до н.е. Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві.

У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології.

Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчувала значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками¹.

¹ Історія психології. Лекції. <https://works.doklad.ru/view/1A05JWUUj0/all.html>

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст	Методи дослідження психіки	Основні досягнення	
Донау-ковий до VII –VI ст. н.е.	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій	немає	Загальне уявлення про охоронну і активну роль душі	
Філософський, VII–VI ст. н.е., - кінець XVII – поч. XIX ст.	Антична психологія	Душа – джерело активності тіла, володіє функція-ми пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів не-має, використовуються методи інших наук – філо-софії, медицини, марематики при дослідженні змісту і функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних з дослідженням пізнання, активності тіла, способів регуляції поведінки і меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності тіла і особливостей пізнання передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного методу інтроспекції, спостереження людини за внутрішнім змістом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізичних досліджень і перших праць з психології мас
	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість: її зміст і шляхи формування	Інтроспекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу і т.ін.	Розвиток раціоналістичного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява перших теорій емоцій і теорії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет

			психології несвідоме
Асоціаністична психологія кінецьXVIII – початок XIX ст.	Свідомість та її складові відчуття, уявлення і по-чуття. Таким чином, предмет психології – пізна-вальні процеси, а також (в кінці цього періоду) поведінка	Інтроекція, логіка, по-чаток дослідження мето-дів природничих наук, наприклад методу спроб і помилок (при формуванні поведінки)	Поява першої Психоло-гічної школи, нових підходів до предмету і методів психології, концепції про адап-тивні функції психіки, розвиток теорії реф.-лексу, природонауково-го періоду щодо вивчення психіки, по-дальший розвиток кон-цепцій безсвідомого
Експериментальна психологія, середина XIX – початок XX ст.	Елементи психіки, яка представляється голов-ним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний ме-тод, а також інтроекція і аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Появлення експери-ментальної психології, перших теорій «психо-логії народів», нових даних про психічні процеси (передусім пам'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів ме-тодологічної кризи
Методологічна кризи і розділ пси-хології на окремі школи, 10-30 рр. XX ст.	Поява декількох предме-тів психології. На почат-ку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), потім – глибинні структури пси-хіки (глибинна психолог-гія),	Поява нових методів, най-важливіші з яких – психо-аналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) ек-спериментальне	Поява перших концепт-цій особистості, теорії свідомості, в тому числі і змінної психології, те-орій научіння,

	поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	вивчення процесу наочності, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), інструментальний метод (радянська психологія)	творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40-60 роки XX ст.	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Появлення опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, в тому числі і штучного інтелекту	Подальший розвиток концепцій в руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. – початок XXI ст.	Розвиток предмету психології в межах окремих психологічних шкіл	Вдосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл

1. Розуміння психології в Стародавньому світі

Вживання слова «психологія» (від давньогрецьких слів «*psyche*» (душа) і «*logia*» (розуміння, знання) уперше зафіксовано в західноєвропейських текстах XVI ст. Поступово слово «психологія» ввійшло до буденного вжитку.

V - VI тисячоліть тому, незважаючи на те, що соціальна будова і життя людей в цілому були досить примітивними, психологія існувала як така, але, звичайно ж, на життєвому рівні. Однак це не означає, що вона була примітивна

і жалюгідна - зовсім навпаки. Треба думати, що багато знань, умінь, «секретів», якими користувалися в глибоку давнину, були або загублені, або забуті (наприклад, як в металургії: рецепт та технологія виготовлення булатної, дамаської сталі або секрет ливарства дзвонів). Ритуали та обряди, лікування та зцілення, різноманітні чудеса, віщування та багато іншого - все це «сліди» її Величності Психології. «Спеціалістами» - психологами того дуже далекого часу були: веди, жерці, шамани, знахарі, тобто люди, що мали сильну біоенергетику, володіли секретами екстрасенсорики, гіпнозу і т. ін.

Найперші з відомих нам уявлень про душу належать до архаїчного суспільства (Міфологічний період) і їх можна позначити терміном *анімізм*. Анімістичні уявлення про душу наближали її до повітря, тобто пов'язували з матерією. Душею, подібною до повітря, згідно з анімістичними уявленнями, були наділені не тільки люди й тварини, а й рослини, і навіть камені. Стародавні уявлення про навколишній світ були пов'язані з анімізмом (від лат. *«anima»* – душа, дух) – вірою в прихований за видимими речами сонм духів (душ) як особливих «агентів» або «примар», які покидають людське тіло з останнім подихом, а за деякими вченнями (наприклад, знаменитого філософа і математика Піфагора), вони безсмертні і вічно мандрують у тілах тварин і рослин.

Стародавні греки називали душу словом «психе», що й дало назву науці «психологія».² Ось як в міфах описують Психею.

У царя з царицею були три дочки-красуні. Психею, молодшу і найкрасивішу, люди шанують як Венеру, закинувши старі святилища богині. Розгнівана Венера наказує Амуру вселити «самозванці» любов до самого негідного з людей. До Психеї ніхто не наважується свататися. Оракул каже, що чоловіком її стане не людина, а хтось крилатий, який обпікає вогнем, гроза богів і навіть Стікса. Психею слід відвести на високий обрив і там залишити. Батьки підкоряються. З обриву Психею забирає Зефір. Він доставляє її до палацу, де її оточують невидимі слуги. Ночами до неї з'являється Амур, який йде до сходу сонця. Він багато разів попереджає її, що якщо вона спробує його побачити, то назавжди втратить подружні обійми. Психея сподівається дізнатися чоловіка в рисах майбутньої дитини, якого носить під серцем. Від чоловіка вона дізнається, що її розшикують сестри, але ця зустріч небезпечна. Психея зі сльозами вимолює дозвіл на зустріч у палаці. Сестри приходять до

² Варій М. Й. Загальна психологія.: *підр. [для студ. вищ. навч. закл.]/*М. Й. Варій – [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.

обриву, і Зефір переносить їх до палацу. Так вони відвідують її кілька разів. З суперечливих оповідань Психеї про чоловіка (то він молодий і красивий мисливець, то поважний торговець) вони роблять висновок, що це бог, але через заздрощі кажуть, що це дракон, готовий з'їсти Психею разом з дитиною. За їх намовою вона готує бритву і масляну лампу, щоб відсікти сплячому чудовиську голову, але виявляє «ніжне і найсолодше з усіх диких звірів чудовисько» - Купідона. Масло з гніту лампи обпікає плече «пана усілякого вогню», і Амур відлітає. Психея, повиснувши на його нозі, летить і падає. Амур, «знаменитий стрілок», який з любові «сам себе поранив своєю ж зброєю», дорікає її в невдячності, сидючи на верхівці кипариса, а потім відлітає. Психея намагається втопитися, але річка виносить її на берег, де Пан навчає Ехо співу. Пан здогадується, що дівчина страждає від кохання, і радить звернутися до Амура. Психея шукає чоловіка і по шляху мстить сестрам, переконуючи кожну з них в тому, що Амур тепер любить її, а не Психею. Обидві сестри біжать до відомого обриву, стрибають з нього в розрахунок на допомогу Зефіру, але Зефіра немає, і обидві вони розбиваються. Амур заліковує рану, залишивши свої обов'язки, світ занурюється в грубість і хаос. Чайка скаржиться Венері на Амура і розповідає про його любові до Психеї. Богиня сварить сина і приймається за пошуки «білянки- служниці». Вона звертається за допомогою до Церери і Юнони. Ті бояться і матері, і сина, тому не видають Психею, але і не дають їй притулку, хоча Психея наводить порядок в храмі Церери і як вагітна має право розраховувати на допомогу Юнони. Психея готова сама йти на уклін до свекрухи, щоб пом'якшити її гнів і знайти чоловіка. Венера є до Юпітера на колісниці, запряженій птахами, і вимагає надати їй Меркурія. Меркурій оголошує всюди, що той, хто «поверне з перегонів або зможе вказати місце, де переховується втікачка, царська дочка, служниця Венери, на ім'я Психея», отримає в нагороду від Венери «сім поцілунків солодких і ще один самий медовий з ласкавим мови дотиком ». Психея чує це і йде до Венери сама. Біля воріт її з лайкою зустрічають Звичка, Турбота і Зневіра, б'ють її батогами, Венера знущається над нею і відмовляється визнавати Психею невісткою, а себе бабусяю майбутньої дитини. Вона рве на Психеї плаття, тягає її за волосся і задає їй нездійсненні завдання: розібрати купу з семи видів насіння; принести вовни златорунного баранів, що впадають в сказ; принести води з джерела, що охороняється драконами; сходити за красою Прозерпіни в Аїд. Психеї допомагають мурахи, зелена тростина, орел і в кінці - говорить вежа, з якої царівна хотіла скинутися, щоб потрапити в Тартар. На зворотному шляху вона заглядає в баночку з «красою», щоб відновити свою збляклу від страждань красу, але краси не виявляється. Її охоплює Стігійський сон, від якого її пробуджує стріла від матері Купідона. На його прохання за Психею заступається Юпітер. Психею за наказом Юпітера Меркурій приносить на Олімп. Укладається шлюб Психеї і Амура. Психея п'є з чаші з амброзією і зараховується до лику богів. У Психеї і Амура народжується дочка Жадання.³

Міфологічне уявлення про душу було цілком підпорядковане уявленню про фатум, невідворотність наперед визначеної долі, протистояти якій було марно. Магію, яка нібито протистояла фатуму, насправді вважали також фатально запрограмованим способом практичного діяння. Від людини в ситуації її життя нічого не залежало, і вона навіть не намагалася протистояти цій фатальній ситуації. Вирішальною характеристикою свідомості людини того

³ Роман Войтехович. Психея в творчестве М. Цветаевой: Эволюция образа и сюжета. Тарту: Tartu Ülikooli, 2005. (Dissertationes Philologiae Slavicae Universitatis Tartuenssis. 15.) С. 15–30.

періоду був *синкретизм* – первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням.

Міфологічна картина світу, згідно з якою тіла заселяють душі (їхні «двійники» або «примари»), а життя залежить від свавілля богів, століттями панувала в суспільній свідомості.

Згодом відбувся перехід від анімізму до гілозоїзму (від грец. «*hyle*», що означає речовину, матерію і «*zoe*» – життя), який розглядав увесь світ як універсум, де космос вважали живим. Межі між живим, неживим і психічним не робили. Усе це розглядали як породження єдиної первинної матерії (праматерії). Однак нове філософське вчення стало значним кроком на шляху пізнання природи психічного, стало альтернативою анімізму (хоча він і після цього впродовж сторіч, аж до наших днів, знаходив безліч *прихильників, які вважали душу зовнішньою для тіла сутністю*). Гілозоїзм уперше розглянув *душу (психіку)* з погляду загальних законів єства, усталив непорушний і для сучасної науки постулат про початкову залученість психічних явищ у кругообіг природи.

Гілозоїст *Геракліт* душу («психею») вбачав в образі іскри космосу – «вічно живого вогню», тому він говорив: *«Пізнай самого себе»*. Але в устах філософа це зовсім не означало, що пізнати себе – значить зануритися вглиб власних думок і переживань, які відволікають від усього зовнішнього. *«Якими б дорогами не йшов, не знайдеш меж душі, такий глибокий її Логос»*, – учив Геракліт.

Термін *«логос»*, який увів *Геракліт* і який вживають донині, має тепер чимало значень. Але для древнього філософа він означав закон, за яким «усе тече», явища переходять одне в одне. *Малий світ (мікркосм) окремої душі подібний до макрокосму всього світоустрою*. Тому осягати себе (свою психею) – значить заглиблюватися в закон (*Логос*), який додає вселенському перебігу речей виткану із суперечностей і катаклізмів динамічної гармонії.

Згідно з поглядами *Демокріта*, самі боги – ніщо інше як сферичні скупчення вогнених атомів. Людину також було створено з різного сорту атомів. Найрухоміші з них – атоми вогню. Вони утворюють душу. Єдиним і для душі, і для космосу він визнав закон, згідно з яким немає безпричинних явищ, усі вони – невідворотний результат зіткнення атомів, що безперервно рухаються. Випадковими здаються події, причин яких ми не знаємо. Так з'явився принцип причинності, який потім назвали детермінізмом. Саме завдяки йому розвивалося наукове знання про психіку.

Гіппократ (бл. 460–377 до н.е.) заявив про себе як лікар-цілитель і не дарма його вважають «батьком медицини». Твори, які приписують йому, були згруповані і дійшли до нас у вигляді «Гіппократового збірника». На його думку, не всі філософські уявлення про людину та душу мають використовуватися в медицині. Гіппократ приймав лише ті філософські положення, які базувалися на спостереженнях, фактах і досвіді, відмовляючись від абстрактних ідеологічних систем. «Батько медицини» поділяв причини хвороб на дві групи: ті, що зумовлені кліматом, особливостями ґрунту, води, спадковістю, «законом країни», і ті, що спричинені особистісними чинниками – умовами життя й праці, конституцією тіла, особливостями харчування, звичками, віком і навіть способом мислення людини тощо. Гіппократ написав перший трактат «Про священну хворобу», присвячений епілепсії (це порушення функції головного мозку, що виявляється раптовими, періодично повторюваними нападами). За античних часів епілепсію пов'язували з чарівництвом і магією, тому і називали «священною хворобою». Вважалося, що боги насилали цю хворобу на людину, яка веде несправедне життя. Проте Гіппократ висунув гіпотезу, що напади провокуються саме певними змінами у мозку. Заслуга давньогрецького лікаря полягала передусім у тому, що йому вдалося звільнити медицину від впливів жрецької, храмової медицини, спрямувавши її на шлях самостійного розвитку. Своєю практикою і вченням він довів, що хвороби – це не боже наслання, а наслідок дії різноманітних природних чинників. Він визначив

основні стадії розвитку хвороб і розробив методи їх діагностики. Гіппократ та його учні залишили після себе письмові джерела про способи використання харчових продуктів в якості лікувальних засобів. Вони вважали, що зовнішнє середовище може змінювати темперамент людини, а тому надавали великого значення харчуванню. Гіппократ та його послідовники навчали, що лікарі повинні знати властивості кожного їстівного продукту та методи, за допомогою яких можна послабити або посилити його дію. Гіппократ твердив: «Робота, їжа, сон, кохання – усе має бути помірним». Великий цілитель закликав до цілісного лікування тіла й душі, повчаючи, що лікар повинен лікувати не хворобу, а хворого. У профілактиці та лікуванні хвороб Гіппократ надавав великого значення особливостям сну пацієнта та його сновидінням. Уважному лікарю важливо було знати, що бачить хворий уві сні, які емоції це викликає в нього, в який час з'являються сновидіння тощо. Добре обізнаним був Гіппократ і в питаннях медичної астрології. І перш ніж розпочати лікування, обов'язково знайомився з гороскопом хворого. Він навіть вважав, що лікар, який не знає особливостей впливу небесних тіл на здоров'я людини, не має права носити високе звання лікаря. Твори Гіппократа засвідчили його геніальну спостережливість та логічність умовиводів. Недарма його високо цінували Сократ і Платон. Приміром, останній ставив його в один ряд зі знаменитим Фідієм – автором скульптури Зевса, одного із семи чудес світу. А видатний лікар Гален вважав Гіппократа своїм учителем і називав «божественним».⁴

Для медика *Гіппократа* важливо було знати будову живого організму, причини, від яких залежать здоров'я і хвороба. Такою причиною Гіппократ вважав пропорцію, у якій змішані в організмі різні «соки» (кров, жовч, слиз). ***Різну пропорцію цих соків в організмі було названо темпераментом.*** Тому з ім'ям Гіппократа пов'язують назви чотирьох темпераментів, що дійшли до наших днів: *сангвінічний* (переважає кров), *холеричний* (переважає жовта жовч),

⁴ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

меланхолійний (переважає чорна жовч), *флегматичний* (слиз). Для подальшої психології цей пояснювальний принцип, попри всю його наївність, мав важливе значення. Недаремно назви темпераментів збереглися дотепер. *По-перше*, було висунуто гіпотезу, відповідно до якої численні відмінності між людьми можна вмістити в децотзагальну картину поведінки. Тим самим Гіппократ поклав початок науковій типології, без якої не виникли б сучасні вчення про індивідуальні відмінності між людьми. *По-друге*, джерело і причину відмінностей Гіппократ шукав *усередині* організму. *Душевні якості* було поставлено в залежність від *тілесних*. Про роль нервової системи в ту епоху ще не знали, тому типологію Гіппократа називають *гуморальною* (від лат. «*humor*» – рідина).

Афінський філософ *Анаксагор* вважав, що природа складається з безлічі найдрібніших частинок. Однак виникало запитання: якими є ці частинки? Що вони собою становлять? І загалом, що є початком, *завдяки якому з безладного скупчення і руху цих частинок виникають цілісні речі*, а загалом з хаосу – організований космос. Він визнав таким початком «як найтоншу річ», якій дав назву «*нус*» (розум). Від того, яка частка його є в різних тілах, залежить їхня досконалість. Однак *«людина, – говорив Анаксагор, – є найрозумнішою з тварин унаслідок того, що має руки»*. Виходило, що не розум, а тілесна організація людини визначає її переваги.

Геракліт, Демокріт та Анаксагор створили інструмент майбутнього наукового способу осмислення світу. В основі наукового пізнання психічних явищ було три *ідеї: закономірного розвитку, причинності, організації (системності)*. Відкриті дві з половиною тисячі років тому пояснювальні принципи стали на всі часи основою пояснення душевних явищ.

Свій внесок у розуміння психіки зробили філософи, яких називали *софістами* («учителями мудрості», хоча згодом софістами стали називати лжемудреців, які за допомогою різних прийомів видають уявні докази за

істинні). Їх цікавила не природа з її незалежними від людини законами, а сама людина, яку софіст **Протагор** назвав «*мірою всіх речей*».

Софісти на перше місце ставили не пошуки природної «матерії» (вогненної, атомної тощо), а мову і мислення, як засіб маніпулювання людьми. У зв'язку з цим було докладно обговорено прийоми логічних міркувань, будову мови, характер відношень між словом, думкою і предметами. Відповідно до цих поглядів, з уявлень про душу зникали ознаки її підпорядкованості суворим законам і невідворотним причинам, які є у фізичній природі. Мова і думка були позбавлені такої невідворотності. Вони сповнені умовностей і залежності від людських інтересів і пристрастей, тобто дії душі набували хиткості й невизначеності. Але в історії психологічного пізнання діяльність софістів відкрила новий об'єкт: *взаємини між людьми, які пояснювали за допомогою засобів, що мали довести і навіяти будь-яке твердження, незалежно від його достовірності.*

Давньогрецький філософ **Сократ** радив звернутися до внутрішнього світу людини, її переконань і цінностей, до вміння діяти згідно з розумінням кращого. Сократ довів нероздільність мислення і спілкування (діалогу). Він був майстром усного спілкування. З кожною людиною, яку зустрічав, розпочинав бесіду, щоб змусити її замислитися над тим, як безтурботно вона вживає слова. *Згодом почали говорити, що тим самим він став піонером психотерапії, мета якої – за допомогою слова оголити те, що приховано за покривом свідомості.*

У його методиці таїлися ідеї, які відіграли через багато сторіч ключову роль у психологічних дослідженнях мислення. *По-перше*, роботу думки було поставлено в залежність від завдання, яке створює перешкоду в її звичайному перебігу. *По-друге*, робота розуму спочатку мала характер діалогу. Обидві ознаки: *а) детермінуюча тенденція, створювана завданням, і б) діалогізм, який припускає, що пізнання спочатку соціальне, оскільки міститься в*

спілкуванні суб'єктів, – стали у XX столітті головними орієнтирами експериментальної психології мислення.

У центр Сократ ставив розумову діяльність індивідуального суб'єкта (його продукти і цінності), уявлення про душу наповнилося новим наочним змістом. Його становили абсолютно особливі реалії, яких фізична природа не знає. Світ цих реалій став серцевиною філософії головного учня Сократа **Платона**, який з нового погляду оцінив процес мислення, відійшовши від сократівського зовнішнього діалогу. На думку Платона, процес мислення замінює діалог внутрішній. «Душа, роздумуючи, нічого іншого не робить, як розмовляє, питаючи сама себе, відповідаючи, стверджуючи і заперечуючи».

Феномен, який описав Платон, відомий сучасній психології як внутрішня мова, а процес її породження з мови зовнішньої (соціальної) одержав назву **«інтеріоризації»** (від лат. *«interior»* — внутрішній). У самого Платона цих термінів немає. Однак у всіх об'єктах Платон бачив сферу вічних ідеальних форм, прихованих за небосхилом в образі царства ідей. Усе, що чуттєво сприймається, від нерухомих зірок до предметів, що безпосередньо відчуваються, – це лише затемнені ідеї, їхні недосконалі слабкі копії. Стверджуючи принцип первинності надміцних загальних ідей щодо всього того, що відбувається в тлінному тілесному світі, Платон став родоначальником філософії ідеалізму. А душа, що осіла в тлінній плоті, залучається до вічних ідей через згадування, оскільки згадка є знанням. Душа згадує (для цього потрібні спеціальні зусилля) те, що їй довелося споглядати до свого земного народження.

Подальший розвиток поняття душі відбувався через виокремлення в ній різних «частин» і функцій. До сфери вивчення душі вводили такі найважливіші аспекти, як *конфлікт мотивів*, що мають різну етичну цінність, і роль розуму в його подоланні. У Платона їхнє розмежування набуло етичного значення. Його пояснював платонівський міф про візника, який править колісницею, у яку запряжено двох коней: дикий, що рветься йти власним шляхом за всяку ціну, і

породистий, благородний, яким можна керувати. Візник символізував розумну частину душі, коні – два типи мотивів: низькі та вищі. Розум, який має погоджувати ці два мотиви, переборює, на думку Платона, значні труднощі через несумісність низьких і благородних потягів.

Через багато сторіч *версія про взаємодію трьох компонентів, які утворюють особистість як динамічну, яку роздирають конфлікти, сповнену суперечностей структуру, відновиться в психоаналізі З. Фрейда.*

Філософи до Сократа, роздумуючи над психічними явищами, орієнтувалися на природу. Вони шукали як еквівалент цих явищ одну з її стихій, створюючи єдиний світ, яким правлять природні закони. Велика вибухова сила цього наряду думки в тому, що він завдав нищівного удару по древній вірі в душу як особливого двійника тіла.

Після софістів і Сократа в поясненнях душі позначився поворот до розуміння її діяльності як феномену культури. Бо абстрактні поняття й етичні ідеали, які входять до складу душі, не походять із сутності природи. Вони – породження духовної культури.

В обох орієнтаціях – і на природу, і на культуру – душу сприймали як зовнішню щодо організму реалію, або тілесну (вогонь, повітря тощо), або безтілесну (осередок понять, загальнозначущих норм тощо). Йшлося про атоми (Демокрит) чи про ідеальні форми (Платон) – передбачали, що і одне, й інше потрапляє в організм ззовні.⁵

Своєрідністю Єгипетської релігії було те, що виключне значення надавалося заупокійному культу. Єгиптяни вірили, що збереження померлих (муміфікування) забезпечує існування душі. Велике значення мало знання магічних заклинань. їх писали зеленою фарбою (колір життя) на стінах усипальниць. Багато пізніше, в епоху Нового царства, молитви та заклинання писали на сувоях папірусу – «Книга мертвих».

⁵ Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. [для студ. вищ. навч. закл.]/М. Й. Варій – [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.

Суть людини бачилась єгиптянами як сполучення духовного та природного єства, «мислительної» та фізичної сили. Людське життя - це відрізок між двома величезними просторами - минулого і майбутнього. Життя - це вічна боротьба світла та мороку, добра і зла. Для древніх єгиптян явища та сили як органічної, так і неорганічної природи уявлялися втіленням або помешканням різноманітних духів. Смерть розглядалася як перехід до іншого, кращого життя. Однак в момент смерті відбувається порушення єдності тіла та душі людини. Душа на певний час покидала тілесну оболонку і вирушала у мандрування в загробному світі.

Древні єгиптяни розуміли душу як таку, що складається з кількох субстанцій, основні з яких - КА та БА. КА - це двійник людини, його життєва сила. БА зображувалось у вигляді птаха з людською головою і було втіленням розумної частини душі. Щоб КА та БА могли знову повернутися в тіло, необхідно було зберегти тіло від тління. Ця ідея призвела до практики муміфікування.⁶

Психологічна думка стародавнього світу взагалі, і на Сході зокрема, являє собою якийсь конгломерат філософії та теології, містики та магічних знань (маг - це той самий психолог) і поглядів. Це можна прослідкувати, зокрема, за описом механізму психічної діяльності в Єгипетській, так званій «Пам'ятці міміфічної теології» (кінець IV тис. до н.е.). За цим твором, творцем всього суцього на землі є бог Птах. І, відповідно, значення органів відчуття таке: «боги створили зір очей, слух вух, дихання носа, щоб давали вони сповіщення серцю».⁷ Що стосується серця, то воно в уяві єгиптян являло собою першопричину свідомості, але не душі. Душа в їх розумінні не підлягає осмисленню.

Зазвичай основоположником психології прийнято вважати *Аристотеля*, який написав перший систематичний трактат про душу. Але «знання про душу»

⁶ Жуков, С. М. Історія психології [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Жуков, Т. В. Жукова ; М-во освіти і науки України. - Вид. 2-ге, доповн., випр. та переробл. - К. : Кондор, 2009. - 230 с.

⁷ Нигматуллин Ф.Х. Древнейшие цивилизации. - Казань: Юрза, 1998.- 100 с. – С.39

(а саме такий дослівний переклад терміну «психологія» з грецької мови - «Психо» і «логос», тобто «душа» і «слово, знання») довгий час відносили до галузі філософії, релігії або медицини.

Аристотель (384-322 до н.е.) – один із найбільш видатних учених Греції. Будучи людиною енциклопедичних знань, він залишив після себе праці з фізики, логіки, психології, медицини, біології та ін. *Трактат «Про душу» вважається першою психологічною монографією*, в якій філософ не лише узагальнив усе, що було зроблено його попередниками, але й вибудував психологічні знання в нову систему, відкрив перспективи перед наукою, поставивши питання, на які намагалися відповісти різні покоління психологів. Широко відомим є афоризм Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча», в якому відображено неприйняття учнем ідей свого вчителя, а саме: вчення Платона про ідеї. Аристотель намагався подолати дуалізм свого наставника, в якого ідея і матерія (речі) існують окремо одне від одного. При цьому Аристотель не заперечує ідеї як істинні сутності речей, але, на його думку, ідеї або форми (як їх називає філософ) не існують самі по собі, окремо від речей. Кожна окрема річ (або внутрішня сутність речей) є поєднанням форми і матерії. В матерії Аристотель бачив лише пасивний початок, вважаючи без форми лише можливістю (або потенцією). Таким чином, форми є вічними та незмінними, але існуючими лише в речах. *Головною відмінністю між поглядами Платона й Аристотеля було те, що медична освіта Аристотеля дозволила і до проблем психіки підійти із природничо-наукових позицій з орієнтацією саме на біологію та медицину, а не математику.* Недарма на відомій фресці Рафаеля «Афінська школа» (1509) Платон зображений з рукою, піднятою до неба, Аристотель – з рукою, простягнутою вперед, до землі. Погляди Аристотеля відрізняються також більшою цільністю та гармонійністю, а в його учінні закладено не ідею конфлікту, а ідею розвитку, еволюційного переходу від одного рівня до іншого. За Аристотелем, душа не відірвана від тіла субстанція, як стверджував Платон, але не є й тілом, як вважав Демокрит.

Таким чином, душа є формою реалізації здатного до життя тіла, яка не може існувати без тіла і не є тілом. *Аристотель стверджує, що тіло – це організм, що складається з різноманітних органів або знарядь душі, а душа – це ентелехія, сутність тіла.* Філософ наводить такий приклад: *якби нам треба було знайти душу в ока, то нею став би зір, тобто душа – це сутність даного предмета і відображає мету його існування.* Аристотель також писав про існування трьох видів душі, кожна з яких виконує відповідні функції. - душа рослинна володіє лише найнижчими функціями: здатністю до харчування і розмноження; - душа тваринна, окрім вказаних функцій рослинної душі, має прагнення (почуття), рух, відчуття і пам'ять; - душа розумна (мисляча), властива лише людині, адже розум є найвищою здатністю душі. Кожна вища форма душі здатна надбудовуватися на попередньою і набувати нові функції. Так, якщо рослинна душа наділена всього двома функціями, тваринна – шістьма, а розумна сімома. *Таким чином, у психології вперше з'явилася ідея розвитку.* Аристотель наголошував, що всі три функції душі не можуть бути реалізовані без тіла. Розвиток душі в Аристотеля співвідноситься не з природою взагалі, а лише з біологічним світом. Вказавши на те, що нерозвинену душу дитини можна зіставити з тваринною душею, він тим самим заклав основу біогенетичного закону, згідно з яким у ході розвитку кожної людини повторюються ті самі ступені, як пройшов у ході еволюції весь органічний світ. *Аристотель також уперше заговорив про значущість виховання і необхідність співвідношення педагогічних методів з рівнем психічного розвитку дитини.* Він вперше в історії європейської науки запропонував вікову періодизацію дитинства, основою якої є розроблена ним структура душі. Дитинство складається з трьох періодів: від народження до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року. Для кожного з цих етапів повинна бути розроблена відповідна система виховання. Так, у дошкільному віці найважливіше місце посідає формування рослинної душі, тому для маленьких дітей велике значення має дотримання режиму дня, правильне харчування,

гігієна. Школярам потрібно розвивати й інші властивості душі, зокрема рух, відчуття, пам'ять, прагнення. Аристотель цікавиться також розглядом фізіогномічних проблем, продовжуючи таким чином свої міркування щодо співвідношення форми і матерії. Філософ визначає *фізіогноміку як розпізнавання природних і набутих душевних властивостей, які впливають на зовнішні прояви людини*. Назвавши фізіогноміку наукою про ознаки, Аристотель пропонує звертати увагу на тілесні рухи, конституцію, колір, вираз обличчя, волохатість, голос, м'ясистість, а також загальний вигляд тіла. Виходячи з єдності усіх цих ознак, Аристотель встановлює фізіогномічні риси здібних і тупих, безсоромних і скромних, мужніх і боязких, доброзичливих і похмурих, гнівливих і лагідних людей тощо. За Аристотелем, душа і тіло разом переживають однакові стани. Змінений стан душі впливає на зміни станів тіла і навпаки. Коли душа засмучена або радісна, це зразу видно. Може статися так, що душа вже звільнилася від певного переживання, а відповідний стан тіла ще триває, то і в такому випадку душа і тіло впливатимуть на переживання одне одного. Це стає зрозумілим з аналізу божевілля, яке кваліфікується як стан душі. Лікарі, очистивши тіло хворого ліками та певною дієтою, здатні звільнити його душу від божевілля. Зцілення душі водночас призводить до звільнення й тіла від хворобливого стану. Оскільки вони звільняються разом, можна встановити їхню взаємну залежність. *Трактат «Фізіогноміка» є одним з найпсихологічніших творів Аристотеля, в якому автор виходить за межі чисто категоріального вивчення психіки людини і виявляє велику спостережливість психолога.*⁸

Протягом багатьох століть предметом психології так і вважалася душа. Уявлення про неї в усі віки були невизначені. Кожен дослідник пропонував свою концепцію. Так, наприклад, у Стародавній Греції філософ Геракліт вважав душу і розум складаються з світового вогню - першооснови всього сущого;

⁸ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

Анаксі-мен - з повітря; Емпедокл - з злиття коренів всього суцього, чотирьох вічних стихій: землі, води, повітря та вогню. Алкмеон вперше припустив, що «органом душі» є мозок. До нього вважали, що душа «розміщується» в серце, в крові або взагалі існує окремо від тіла. Всі ці концепції дуже далекі від сучасних уявлень про психологію, проте так чи інакше вони сприяли накопиченню знань про людину.

Боротьба ідеалістичного і матеріалістичного уявлень про душу перетягували дану галузь знання в сферу то богослов'я, то природознавства. Але ні та, ні інша сфера не могла дати повного уявлення про людину. Тільки в позаминулому столітті сформувалися чіткі уявлення про предмет психології, її власна методологія та категоріальний апарат (набір основних понять).

Таким чином, в даний час предметом психології як науки є не розмите в своєму тлумаченні поняття душі, а більш суворе поняття психіки. Об'єктом ж дослідження психологічної науки є закономірності виникнення і розвитку, а також прояви людської психіки. Крім того, до об'єкта дослідження психології відносяться психічні процеси і стани людини, психічні якості людини як біосоціальної системи, тобто унікального істоти, що представляє собою складний сплав біологічних і соціальних властивостей.⁹

У період завойовницьких походів О. Македонського (IV ст. до н.е.), під сумнів ставиться віра у велич розуму та значні інтелектуальні досягнення колишньої епохи. Виникає і набуває популярності філософія скептицизму, яка закликала відмовитися від роздумів, що стосуються оточуючого світу через їхню відносність і неможливість доведення. Концепція критичного ставлення, а то й навіть заперечення інтелектуальних цінностей відображала нове світобачення людини кризового суспільства і базувалося на уявленні про те, що відмова від спроб знайти істину дозволить людині отримати душевний спокій, досягти стану атараксії. Слід відзначити, що психологія даного періоду етична

⁹ Дмитрієва Н.Ю. Загальна психологія. Шпаргалки. Видавництво: Ексмо, 2008 р.; 32 с.

за своїм основним характером і представлена рядом шкіл, а саме: кінічною, скептичною, стоїчною та епікурейською.

Кініки. Засновником кінічної школи був *Антисфен Афінський* (бл. 450–360 до н. е.) – послідовник Сократа. Не менш відомим представником кінізму вважають *Діогена Сінопського* (бл. 412–323 до н. е.), виразити програму останнього може одна його фраза: «Шукаю людину», яку, говорять, він повторював, тримаючи в руках ліхтар серед натовпу й білого дня, провокуючи людей тим самим на іронічну реакцію. Шукаю людину, яка живе згідно зі своїм призначенням, яка є вищою за все зовнішнє (наприклад, суспільні перестороги), знає та вміє знайти власну і неповторну природу, з якою вона згодна, а значить, щаслива.

Своє призначення Діоген вбачав у тому, щоб показати, що людина завжди має в своєму розпорядженні все для того, щоб бути щасливою, якщо розуміє вимоги своєї природи. Виходячи з цього, зрозумілими є його твердження щодо безцільності наук, а саме: математики, фізики, музики, астрономії. Що стосується моделі поведінки, то кінізм став найбільш антикультурним явищем з усіх філософських течій Давньої Греції та Заходу взагалі. Одним з найбільш суперечливих висновків був такий: найбільш істотні потреби людини – це тваринні. Теофраст розповідає, що Діоген, побачивши мишу, яка не шукала собі місця для ночівлі, не боялася темряви чи будь-чого ще, визначив, що такий спосіб життя є зразком: без цілі й без зайвих турбот і страхів. Спосіб життя поза цивілізаційним комфортом – бочка, в якій жив Діоген. Вільним є лише той, хто вільний від найбільшої кількості потреб. Тренування душі та тіла до готовності протистояти негоді, уміння керувати потребами, презирство до насолод – фундаментальні цінності кініків. Адже задоволення, на їх думку, не лише розслаблює тіло й душу, а й серйозно загрожує свободі. Кінік – також поза державою, яка для нього – цілий світ. Ідеалами кінічного життя є автаркія, тобто самодостатність, апатія й байдужість до всього.

Скептики. Засновником скептицизму вважається *Піррон з Елліди* (бл. 360–270 до н. е.). Збереглися відомості щодо участі Піррона в азійському поході О. Македонського і про його знайомство з індійськими аскетами і сектантами, спосіб життя яких, можливо сприяв оформленню характерного для Піррона етичного ідеалу – «*атараксії*» (нічим не обурювана безтурботливість). Діяльність Піррона проходила в Елліді. Він не залишив після себе якихось творів і тому істинний зміст його ідей дуже важко встановити. Вважається, що назва течії походить від грец. слова, що в прямому розумінні означає «озиратися», «оглядатися», чи в похідному – «бути в нерішучості», «зважувати». Саме похідне значення слова і стало основою для назви школи, оскільки для античного скептицизму властиво не категоричне заперечення можливості пізнання, а всього лише утримання від рішучих і абсолютних висловлювань, від остаточного надання переваги одному з двох суперечливих, але, рівнозначних, на думку скептиків, суджень. Скептики вірили, що у різних живих істот однакові речі можуть викликати неоднакові уявлення. Навіть наймудріший індивід також не здатен однозначно судити про річ, оскільки різні органи відчуттів представляють її по-різному. Людина, перебуваючи в різних станах (туга, радість, голод, ситість, сп'яніння, тверезість, рух, спокій тощо), може по-різному сприймати одні й ті ж речі. Крім того, буває так, що одні з них ми зустрічаємо постійно, інші – не так часто, деякі взагалі сприймаємо вперше. Відтак найбільше нас будуть вражати саме рідкісні явища, а не постійні. Але при цьому не можна сказати, що явища, які сприймаються нами доволі часто, є менш цінними, ніж ті, з якими ми рідко маємо справу. Крім того, речі постійно зазнають змін, а тому жодну з них неможливо ані назвати, ані помислити, однак і не треба цього робити. *На думку скептиків, потрібно просто жити, не ускладнюючи життя власними хвилюваннями, зайвими ілюзіями та метафізичними домислами.*

Стоїки. Засновником стоїчної школи був Зенон з Кітіона (о. Кіпр) (бл. 336-254 до н.е.), після смерті якого школою керували Клеанф, потім Аристон з

Хіоса. Назва походить від слова «*стоя*» – портик в Афінах, де виникла ця школа. Стоїки розуміли світ цілним, єдиним тілом, яке наскрізь принизане тілесним диханням, що його одухотворює. Це учіння не було послідовним матеріалізмом й містило в собі елементи ідеалізму та релігії. Єдиний світ одночасно був і тілесним і наділеним божественними властивостями і ототожнювався з Богом. Учіння про сувору необхідність, згідно з якою все відбувається в світі, поєднувалося з учінням про досконалість і доцільність світу, в якому всі його складові (істоти, тіла) залежні від цілого. ***Стоїцизму належить важлива роль у розробці логіки. Вважається, що сам термін «логіка» як назва одного з розділів філософії, введено в науковий обіг саме стоїками.*** Вони бачили в ній рівноправну частину філософії, таку саму, як фізика та етика. Вихідний пункт логіки – міркування про відношення уявлення до чого-небудь даного у природі. Чуттєве уявлення – це зміна, модифікація, яка відбулася в душі завдяки предмету. Доходячи до свідомості, ця зміна змушує усвідомлювати сам предмет. Чуттєве уявлення буває істинним тоді, коли предмет відображається в ньому таким, яким він є насправді. Проте є не лише істинні, а й хибні чуттєві уявлення, такі як сни і галюцинації. Основне джерело вад і проблем людини стоїки вбачали в ***афектах, тобто тобто в тих потягах, що переходять міру, або в тих, що не підкорюються Логосу.*** Мудрість може допомогти стримати афекти, що виникають у людини внаслідок зіткнення з невідомими їй діями необхідності. Логос, розум людини, служить спочатку тваринним потягам, але згодом відкриває в собі вищу природу, яку він прагне вдосконалити. Для стримування афектів, на думку стоїків, людині потрібно розвинути в собі чотири чесноти: розсудливість, справедливість, мужність і невибагливість. Лише так, згідно з учінням стоїків, можна досягти ідеального способу ставлення до світу – ***«анамії» (безпристрасності).*** Істинними благами варто вважати лише ті, які є корисними для вищих цілей. Наприклад, задоволення, багатство, здоров'я – неістинні блага, а страждання, бідність, хвороба – неістинне зло. Всі ці явища

можуть мати як хороше, так і погане застосування. Справа в нашому ставленні до всього цього і в тій необхідній меті, до якої спрямований весь Всесвіт.

Епікурейці. Засновником епікурейської школи був **Епікур** (341–270 до н. е.). Він продовжив ідеї Демокрита, але, на вдміну від останнього, який мав сильні теоретичні інтереси, прагнув до заснованого на атомізмі пізнання космосу, життя, людини. Епікур цікавиться не стільки світом, скільки місцем людини в ньому. *Мета і задача філософії за Епікуром: знати не заради самого знання, а рівно стільки, наскільки це необхідно для збереження світлої незворушності духу.* Епікур викладав своє учіння в численних творах (близько 300), у бесідах і листах. Його праці позбавлені літературних прикрас і виразних засобів, головними з яких були 37 книг «*Про природу*».

На думку Епікура, існує чотири речі (або чотири страхи), що роблять людину нещасливою: *1) перед неспроможністю досягти щастя, 2) перед стражданням, 3) перед богами, 4) перед смертю.* Розроблена ним філософсько-психологічна концепція мала на меті вилікувати ці страхи і забезпечити людям душевний спокій. Усі бажання він розподіляє на три групи: *1) природні та необхідні (голод, спрага, втома); 2) природні, але не необхідні (вишукана їжа та напої, дорогий одяг); 3) неприродні і не необхідні (розкіш, влада, слава).* Якщо задоволення перших приводить до безтурботності душі, позбавляє людину страждань, то другі й треті є ненаситними і занурюють душу в небезпечні хвилювання. Інколи навіть слід віддати перевагу стражданню і уникнути задоволення, оскільки за певним задоволенням нерідко може стояти ще більша неприємність. При цьому Епікур вважав страждання душі гіршими порівняно зі стражданнями тіла, адже тіло страждає тільки через теперішнє, душа ж – і через минуле, і через майбутнє. Тому й задоволення душі він розцінював як більш значущі.

В працях давньогрецьких мислителів були відкриті ті важливі проблеми, які й нині скеровують розвиток психологічної думки. Аналіз того, як античні

філософи пояснювали генезис і структуру душі, дозволяє виокремити такі основні напрями:

- пояснення психіки на основі законів руху і розвитку матеріального світу; провідною вважалася ідея про визначальну залежність душевних проявів від загальної будови речей, їх фізичної природи. Характерною рисою античної психології є її стихійно-матеріалістична спрямованість. Різні мислителі давнини намагалися пояснити природу з неї самої, із законів, властивих самій матерії. Більшість античних філософів були не лише матеріалістами, але й діалектиками, оскільки уявляли світ єдиним, рухливим і мінливим. Питання про місце психічного в матеріальному світі, поставлене ще античними мислителями, досі залишається провідним у психологічній теорії. Лише після того, як було оміслено похідність життя душі від фізичного світу, їх внутрішню спорідненість, психологічна думка змогла рухатися далі, а саме: відкрити своєрідність її об'єктів (виокремлення в сфері психічних явищ двох великих сил – спонукальних і пізнавальних).

- Другий напрям античної психології, створений Аристотелем, орієнтувався насамперед на живу природу; відправною точкою для нього була відмінність органічних тіл від неорганічних. На перший план було висунуто проблему психіки як форми життя, що дозволило побачити в психічному не просто душу, що має просторові властивості, міститься в тілі й здатна його покидати, а спосіб організації поведінки живих організмів.

- Третій напрям розглядав психічну діяльність залежно від людської культури (понять, ідей, цінностей), а не від форм, створених органічною або фізичною природою. Цей напрям надає особливої гостроти психогностичній проблемі (від грец. «*gnosis*» – *знання*). Під нею варто розуміти широкий спектр питань, пов'язаних із дослідженням психологічних факторів, які першочергово

зближають суб'єкта з природною і культурною реальністю, що є зовнішньою по відношенню до нього.¹⁰

2. Розвиток психології серед наук Середньовіччя

Для розвитку середньовічної науки, а точніше психології, характерним є її тісний зв'язок із релігією. Така залежність поставила перед науковцями важливе питання про взаємовплив віри та знання. Новий етап розвитку психології передусім був пов'язаний зі зміною її предмета, оскільки офіційною наукою на той час вважалося богослов'я. У такому випадку психологія повинна була б уступити богослов'ю дослідження людської психіки. Саме в цей період психологія починає пошук власних аспектів.

Упродовж доби Середньовіччя взаємовідносини *психології та богослов'я* змінювалися. У II-IV століттях відбувалося протистояння між цими дисциплінами. Богослов'я, доводячи свою унікальність, мало б відтіснити інші несумісні релігії, наприклад, виявлялася нетерпимість до античної філософії, концепцій, що стосувалися релігії язичників та їхніх міфів. У VI столітті більшість психологічних шкіл було закрито, а науковцям зі своїми знаннями античної науки довелося переїхати в Малу Азію. Саме у грецьких колоніях вони відкрили нові школи. Поширений на Сході іслам не був нетерпеливим до іновірців, на відміну від християнства III-IV століття, а тому психологічні грецькі школи могли вільно функціонувати, розвиватися. У IX-X столітті після припинення гонінь античної науки, зокрема платонівської та аристотелівської теорії, більшість з цих концепцій трансформувалися на європейських теренах, інші ж – вернулися до нас в арабському перекладі.

Антагонізм, що виник між психологією та богослов'ям, став єдиною причиною несумісності знання та віри, яка не могла терпіти іншої думки, не мала сумнівів у догматах. Духовною інституцією засуджувалися не тільки ті,

¹⁰ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

що засумнівалися в її істині, а навіть ті, що намагалися довести її, оскільки прагнення до доказу є наслідком недостатчі віри.

З V по XII століття знання психології розвиваються в руслі богослов'я, а церква стає єдиною хранителькою і популяризаторкою психологічних знань. Монастирі ставали оплотом науки, відігравали роль культурно-освітніх осередків, в яких зберігалися книги і навчали грамоті. Книги збиралися як церковні, так і світські, а ще списки книг психологів античності. Їхні праці вивчали і досить часто використовували у працях церковні діячі, які працювали при монастирях. З'являється вчення отців церкви, у якому простежується зв'язок богослов'я з накопиченими знаннями античності.

З XII-XIII століття завдяки зміцненню держав, розвитку міст, вдосконаленню ремесла, утворенню світських шкіл, університетів, авторитет церкви в науці поступово почав знижуватися. *Зароджується стиль мислення – схоластика, яка характерна своєю жорсткою логікою, принципами і підпорядковується релігійній проблематиці.* Схоластика набуває догматичного характеру, гальмуючи розвиток нових знань. Церква також гальмує процес розвитку науки. *Відбувається відокремлення психології від богослов'я.*

У психології спостерігають виникнення нового напрямку – *деїзму, згідно з яким існують дві душі – духовна та тілесна (вивченням першої займається богослов'я, другої – психологія).* У XIV-XV столітті зміцнилася позиція світської психології, викликана появою великої кількості науковців, які акцентували у своїх працях на психологічній проблематиці. Насамперед це Бекон, Вівес, Уарте, Оккам. Істотний вплив на розвиток психології мали не лише праці античних науковців, але й ідеї арабських психологів, що проникнули в Європу ще в XII-XIII століттях.

Світська психологія висувала на перший план не етичні питання, наприклад, вольової поведінки або ж свободи особи, а дослідження пізнавального розвитку: мови та здібностей. Поступово психологія стає наукою про свідомість і процеси пізнання оточення, які безпосередньо є переважаючим

змістом свідомості. Можна виділити найяскравіших представників середньовічної психології, попередньо поділивши її на європейську і арабську.

Представником європейської психології є *Августин Аврелій* (354-430) народився в Північній Африці (на території сучасного Алжиру). Його теорія ознаменувала перехід від античної традиції до середньовічного християнського світогляду. На думку Августина Аврелія, душа – зброя, яка володіє тілом, а її основу становить не розум, а воля. Тому *Августин стає основоположником вчення, що отримало назву волюнтаризму*. Він розуміє волю як те, що подароване Богом та діє у двох напрямках: керує рухом душі і повертає душу до неї самої. Зміни, які відбуваються з людським тілом за допомогою вольової активності суб'єкта, стають психічними. Вольова активність направлена Богом, а саме керівництво виробляється завдяки самосвідомості (усвідомлення людських можливостей та прагнень).¹¹

На розвиток середньовічної науки, точніше логіки, вплинув *П'єр Абеляр*. (1079-1142) – французький вчений, який здійснив суттєвий вплив на розвиток науки того часу. У своїх працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму не лише як до засобу популяризації християнського вчення, а і як до провідного інструменту і критерію в пошуках істини. Однак спроба філософа захистити християнське вчення з раціональних позицій цілком закономірно призводила до його критичного аналізу, що сприяло відкриттю шляху до поступового звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра було також засуджене як єретичне. Перу цього французького вченого належить також твір «Історія моїх лих», аналогічний «Сповіді» Августина за своїм сповідальним характером і за поглибленим аналізом психології життєвого шляху. Наукова діяльність Абеляра слід аналізувати,

¹¹ Богдан Срикалюк. Психологія в епоху Середньовіччя. <https://tureligious.com.ua/psycholohiya-v-epohu-serednovichchya/>

виходячи з певних обставин філософських суперечок доби Середньовіччя. Саме до цього часу, коли жив Абеляр, і саме у тій країні, де він жив, *склалися два напрями ранньої схоластики – номіналізм і реалізм*, які, зокрема, зачіпали і проблеми людського пізнання. Вони поставили в центр своїх наукових дискусій проблему, що була актуальною і за часів античності: *звідки беруться універсалії, тобто найбільш загальні поняття; чи існують вони об'єктивно, незалежно від людської свідомості, як платонівські ідеї, або ж вони є змістом загальних назв для схожих предметів, які даються людиною, а в дійсності «загальне» об'єктивно не існує*. Ці протилежні напрями відображали боротьбу ідеалістичних і матеріалістичних тенденцій у розумінні світу й людського пізнання. Абеляр не був «крайнім», але його погляди були ближче до номіналізму, що викликало неприязнь з боку церкви. На його думку, універсалії не володіють самодостатньою реальністю, реальними є окремі речі.¹²

В його унікальній праці *«Так і ні»* простежується картина діалектичного судження, логічно обґрунтованого і такого, що відкидає різні судження. Концептуальна теорія Абеяра обернена до ідеї значення слова. Він вважає, що необхідно розрізняти у слові його фізичну сутність (мається на увазі звук) та значення, яке не зникає і не є подихом, проте зберігається у думках людей. Великого значення у філософа набуває концепція розвитку моральності та самопізнання людини, згідно з якою критерієм моральності є її згода із власною совістю. За совістю людина оцінює себе саму, а важливішим критерієм зовнішньої оцінки є божественний дар.¹³

Фома Аквінський (1226 (1225)-1274) (лат. Фома – Thomas) – італійський теолог і філософ, який мав доволі непогану репутацію на той час, однак його погляди розповсюджувались не без супротиву. Деякі з положень Фоми були

¹² Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

¹³ Богдан Срикалюк. Психологія в епоху Середньовіччя. <https://tureligious.com.ua/psyholohiya-v-epohu-serednovichchya/>

засуджені незабаром після смерті теолога. Однак про авторитет Фоми Аквінського говорить той факт, що у ХІХ ст. студенти-богослови мали читати його праці. Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє Ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти поганців» (1264), «Сума теології» (1274) та ін. Він розробив концепцію, в якій немає місця вивченню природи як такої, а теологія знову ставиться вище за філософію. При цьому він намагається пристосувати теологію до запитів практики, використовуючи вчення Аристотеля. У своїх творах Аквінський розробив власну систему «покатоличеного» аристотелізму – **томізм**, який стали називати за іменем його творця. У своїй системі він намагався не лише систематизувати накопичені на той час знання, але й примирити богослов'я з наукою, перш за все з античною теорією Аристотеля, послідовником котрого він був. Фома був переконаний, що аристотелівську філософію і католицьке богослов'я можливо об'єднати, причому без утисків як з одного, так і з іншого боку.¹⁴

Теолог відстоював ідею вічності душі, неможливість пояснити її закони без богослов'я. Душа людини є розумною, крім того ще й свідомою, і власне, завдяки цьому відрізняється від безсвідомої тваринної душі. Ще одним важливим моментом у поглядах Аквінського є окреслення сенсуалізму як головного шляху пізнання. З точки зору християнського теолога, для відчуття потрібне тіло, органи сприйняття. Розум не має можливості працювати без органів чуття. Тому тілесний розлад призводить до розумового. Образи, про які говорить Фома Аквінський, поєднані не з індивідом, а із зовнішнім світом, актуалізуються як власні за допомогою спеціальної операції свідомості –

¹⁴ Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

інтенції (свідомість і воля направлені на будь-який предмет). Це поняття знайде своє відображення у подальшому розвитку психології в ХІХ столітті.¹⁵

Досить часто дискутував у своїх роботах з Фомою Аквінським і розвивав ідеї Дунса Скота відомий англійський мислитель і представник пізньої схоластики **Вільям Оккам** (1285-1349). Багато з його поглядів було засуджено як єретичні. Головною відмінністю вчення Оккама від середньовічної метафізики є радикальне ствердження існування індивідуума й одиничних елементів. Він відмежувався від метафізики, яка, по суті, була спостереженнями і загальними ідеями про універсальні принципи родів і видів та запропонував нові докази на користь радикального емпіризму – миттєвого сприйняття і миттєвого спостереження певного факту. Оккам наголошував на тому, що наші твердження – це лише концепти нашого розуму, тому єдиним місцем, в якому існують універсалії, є аніма, або душа людини. Роди і види, люди і тварини, якщо всі вони й існують, то лише в нашій душі і являють собою ментальні концепти. *Універсалії* – це розумові концепції, які не існують за межами людського розуму людини, яка міркує про них. У моєму мозку є лише концепція «людства». Це корисна логічна категорія, проте власної такої сутності або предмета немає. Висловлювання Оккама про універсалії є частиною цілої теорії, що формує основні принципи його учіння: - принцип індивідуальності, - принцип всемогутності Бога, - принцип економії.¹⁶

Номіналіст Оккам виступав за відділення наукового знання від теології. В його вченні універсалії можуть існувати лише в умі. Немає нічого ні спільного у речах, ні приватного, бо усе піддається нашому способу пізнання. Цікавим є те, що Оккам в основі понять бачить знаки речей, тоді як спільне у нього виявляється знаком багатьох об'єктів, яких не існує в реальності. Відома

¹⁵ Богдан Срикалюк. Психологія в епоху Середньовіччя. <https://tureligious.com.ua/psyholohiya-v-epohu-serednovichchya/>

¹⁶ Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

«бритва Оккама» є принципом економії та оптимального мислення, тому, як стверджує у своєму висновку науковець: поняття, які не зводяться до інтуїтивних знань, не піддаються перевірці через досвід, повинні бути видаленими з науки.

У надрах арабомовної культури, розквіт якої відбувся у VIII-XII ст., спостерігається переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу. У той час, коли в Західній Європі домінуючими були релігійні уявлення, на Сході вирувало інтелектуальне життя. Твори Платона, Аристотеля та інших античних мислителів перекладалися арабською мовою, переписувалися і поширювалися по всій арабській державі – від Середньої Азії до Піренейського півострова й Африки. Саме це стимулювало розвиток науки, насамперед фізико-математичної й медичної. Астрономи, математики, географи, ботаніки, лікарі створювали могутній культурний прошарок, з якого вийшли видатні вчені. Слід відзначити, що ознайомлення арабських учених з творами Платона та Аристотеля орієнтувало їх на ретельне вивчення поглядів останнього саме через природничо-науковий зміст його ідей. Під впливом засвоєння і творчого переосмислення Аристотеля в арабомовній культурі склалося два найбільш яскраві філософські учіння *Авіценни (Ібн-Сіни) та Аверроеса (Ібн-Рушда)*. У них були сконцентровані й отримали інтегрований вираз головні наукові досягнення арабського світу в різних галузях знань, переважно в природничих науках. Узагальнивши праці та накопичені наукою дані досвідного пізнання вчених і лікарів Сходу, Ібн-Сіна та Ібн-Рушд створили учіння, в основі яких лежали такі постулати: - *природа вічна (співвічна) Божеству, її закони не можуть змінюватися довільно; - душа обумовлена діяльністю тіла; - індивідуальна душа не є безсмертною; - психічні якості людини детерміновані умовами життя, природними причинами і вихованням.*

Ібн-Сіна (Авіценна) (980-1037) – видатний середньоазіатський вчений-енциклопедист. Коло його наукових інтересів було надзвичайно широким і

включало в себе філософію, медицину, психологію, логіку, астрономію, фізику, математику, хімію, етику, філологію музику. Головними ж сферами його діяльності були філософія і медицина. *Він розділяв частини свого учіння, висловлюючи дві точки зору на душу, які не збігаються між собою – медичну (природничо-наукову) та філософську, кожна з яких має свою власну логіку розвитку.* Таким чином, ним здійснювалася спроба розмежування природничо-наукового знання про душу від релігійного. Авіценна створив близько 450 праць, з яких до нас дійшло близько 240. Його основними філософськими творами є *«Книга зцілення», «Вказівки й настанови», «Книга знання».* Філософія Ібн-Сіни вважається вершиною теоретичної думки східних країн у ранньому середньовіччі. Головним же медичним трактатом цього вченого є *«Канон лікарської науки» (1012-1024),* що забезпечив йому *«самодержавну владу в усіх медичних школах в середні віки».* У цій та інших медичних роботах представлено анатомічний опис людини, дається характеристика її тілесної структури, розглядаються проблеми нервових і психічних хвороб та їх лікування. Учіння про пневму в психології багаторазово трансформувалося, набуваючи матеріалістичного або ідеалістичного трактування. Наприклад, ідеалістичне обґрунтування: пневма – це дихання божества. Вченим вивчається також взаємозалежність між патологічними відхиленнями у функціонуванні організму та психічними станами хворого. *Об'єктом медицини, на думку Ібн-Сіни, є тіло людини, а головними задачами – дослідження причин її здоров'я та нездоров'я.* Матеріальними причинами стану тіла є закладені в ньому основи (елементи, пневма, соки), дієвими причинами – підтримуючі життя організму фактори (повітря, вода, їжа, стан житла, вікові та статеві відмінності, звички, сфера професійних занять, час бадьорості та сну, душевний спокій). Вихідним філософським постулатом Авіценни було визнання вічності матерії та її ролі як першооснови речей. Сам він не був чистим матеріалістом, але спрямованість його світогляду можна охарактеризувати як матеріалістичну. В основу психологічної концепції Ібн-Сіни покладено учіння Аристотеля про форму та

матерію. Душа є формою тіла, її живильною силою і джерелом розвитку. Але якщо Аристотель – прихильник серцецентристської концепції, то Авіценна погоджувався з думкою Галена про зв'язок вищих психічних функцій з мозком. Серце в нього є центром емоційної сфери людини, а здібності рослинної душі зосереджені в печінці. **Найбільш цінною та новаторською частиною вчення Ібн-Сіни є психофізіологія.** Він продовжує розвивати думку про пневму як фізіологічну основу, субстрат усіх життєвих і психічних явищ. Пневма – матеріальна летюча субстанція, що зароджується з пароподібних 4-х головних соків організму (кров, слиз, чорна і жовта жовч). Авіценна вбачає в цьому тілесний процес, позбавлений ознак психічного, але при цьому він є таким, що являє собою його основу. Таким чином, Ібн-Сіна використовує поняття пневми для обґрунтування природного підґрунтя психіки. Виокремлюються три види пневми: природна (натуральна), тваринна і душевна. Їм відповідають три сили (здатності) душі: - природна (знаходиться в печінці та яйцеклітинах); - тваринна (міститься у серці, посідає проміжне місце між натуральною та душевною і є основою життєвих сил); - розумна (знаходиться в мозку внаслідок потрапляння туди тваринної душі та є основою осягнення всього того, що усередині та ззовні). Найбільш оптимальною є натура людей середнього віку. У дітей гараче і вологе тіло, що забезпечує ріст, у старих людей – холодне й сухе. У жінок натура холодна і волога. Сприймаючі сили включають в себе: - «зовнішні сили» (які осягають ззовні): чуттєві здатності: зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові, що лежать в основі діяльності 5-ти органів чуття: очей, вух, носа, ротової порожнини, шкіри; - «внутрішнє відчуття» (які осягають усередині): сила здогадки, сила пам'яті, уяви.

Ібн-Сіна стверджує, що всі психічні процеси, такі як відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, афекти обумовлені анатомо-фізіологічно і залежать від тілесних процесів в організмі. Тим самим він виводив явища психіки з-під духовного впливу і включав їх у закономірності природного світу. Спостерігаючи за психічними порушеннями, які виникають при пошкодженні

мозку, Авіценна доводив, що тілесним субстратом душевних сил є саме цей орган людини. У «Каноні» Ібн -Сіна говорить про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі) в різних частинах мозку: відчуття, сприйняття, уява, пам'ять пов'язані з переднім шлуночком мозку, рухові здібності – із заднім, мислення – із середнім. Афекти, на думку Авіценни, являють собою сили, що живлять внутрішнє життя людини, виконують регулятивну функцію, визначаючи таким чином її дії та вчинки. Вчений вважав, що за умови впливу на афективну сферу можливо керувати діяльністю людини. Афективні явища залежать від тіла й одночасно здійснюють зворотний вплив на організм, викликаючи тілесні зміни.

У роботах вченого дається вікова періодизація розвитку людини. Ним виділяються 4 основні вікові періоди: Вікова періодизація розвитку людини за Авіценною - юність (до 30 років); молодість (від 30 до 40 років); зрілість (від 40 до 60 років); старість (від 60 і до смерті) - вік «зупинки росту» («молодість»); - вік «зниження при збереженні частини сил» («зрілість»); - вік «занепаду при послабленні сил» («старість»).

*Ібн аль-Хайсам (Альгазен) (965-1038) – арабський вчений, більшість творів якого присвячені математиці, астрономії, оптиці та механіці. Він поєднував у своїх наукових заняттях ретельні експерименти з чіткими математичними доказами. **Ібн аль-Хайсам є творцем психофізіологічного учіння про зір, за що його називають «батьком оптики».** У своїй праці «Оптика» він розглядає око в якості найтонкішого оптичного приладу, математично й експериментально обґрунтовує закони відображення і преломлення світла, визначаючи їх в якості причини виникнення чуттєвого образу. Предметом його дослідження були різноманітні феномени зорового сприймання: бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст, м'язові рухи очей та ін. У кожному зоровому акті вчений розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект відображення зовнішнього впливу, з іншого боку – роботу розуму, що приєднується до цього ефекту, завдяки якому встановлюється*

подібність і відмінність видимих об'єктів. Одним із перших Ібн аль-Хайсам ставить питання щодо тривалості психічних актів, стверджуючи, що між подразненням зорового органу та суб'єктивним відчуттям існує певний проміжок часу, необхідний для передачі збудження по нервових провідниках. Відчуття відноситься Альгазеном до розряду незадоволень: це стає зрозумілим при більш інтенсивних подразниках (наприклад, надсильне світло чи надто голосний звук здатні викликати неприємні емоції). До відчуття приєднується також здатність до розрізнення, яка допомагає відрізнити колір від заповненого простору, відмінність – від схожості. Дана здатність особливо чітко усвідомлюється нами при кожному першому погляді на предмет. У випадку повторення розрізнення окремих моментів враження відбувається шляхом додаткових образів спогаду, що виникають усередині людини. Не менш цікавими є уявлення Альгазена щодо несвідомих висновків, в яких він стверджує, що навіть дитина несвідомо обирає з двох запропонованих їй яблук більш красиве.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198) – відомий арабський мислитель, прихильник досвідного й точного знання. Він наголошував на думці про те, що матерія вічна і нестворювана, а також заперечував потойбічний світ і безсмертя індивідуальної душі. Аверос досліджував зорове сприймання і показав, що чуттєвим апаратом ока є не христалик, а сітчаста оболонка. Ібн-Рушд став відомим переважно завдяки коментарям до творів Аристотеля, за що й отримав прізвисько «коментатор». Про нього говорили: «Аристотель пояснив природу, а Аверроес – Аристотеля». Глибокі коментарі Ібн-Рушда до праць Аристотеля допомогли познайомити Європу з античною думкою. Аверроес запропонував нове трактування аристотелівського учіння про душу, про її вищу здатність – розум (нус). Аристотель говорив про «пасивний» і «активний» розум як про матерію та форму, можливість та дійсність. «Пасивний» розум під впливом «активного» набуває форми, і в ньому актуалізується те, що дано потенційно. Аристотель поділяв душу на дві частини – чуттєву, яка виникає, розвивається і

зникає разом зі смертю тіла, і розумну, безсмертну. Проблему співвідношення активного і пасивного розуму, закладену Аристотелем, намагалися вирішити багато хто з його послідовників. Ібн-Рушд запропонував своє вирішення даного питання, створивши власне учіння – аверроїзм. Вчений вважав, що «потенційний» та «активний» розум – єдина субстанція, що існує поза індивідом. Аверроес відстоював право науки на незалежність від догм релігії, наголошував на можливості досягнення сутності достовірного пізнання істини за допомогою розуму. Прогресивна арабомовна культура повернула до Європи істотно збагачені інтелектуальні цінності античності. Праці арабських мислителів сприяли формуванню інтересу до людини та її психічного світу, стверджували в науковій думці Європи ідеали досвідного пізнання.¹⁷

Матеріалістичні тенденції щодо пояснень психологічних явищ знайшли свій відбиток у вченні Роджера Бекона та номіналістичних ідеях.

Роджер Бекон (1214-1292) схоластичним методам протиставляв науки, які приносять людям безпосередню користь на відміну від безплідних міркувань. У своїх працях він підкреслював, що найбільш небезпечні для людства не помилки, а невігластво, яке занурює світ в морок, прогнати який може тільки знання. Він ратував за розвиток об'єктивного знання, говорив, що досвід, експеримент і математика повинні бути покладені в основу всіх наук. Спираючись на погляди Аристотеля, Р. Бекон доводив, що відчуття є провідним психічним процесом, матеріалом, з якого народжується знання, а тому чисто вербальні методи, схоластичні міркування не відповідають завданню розвитку інтелекту.¹⁸

На думку Бекона, наука має приносити людям користь, чого не роблять безплідні роздуми. Він критикував за невігластво, незнання грецької мови,

¹⁷ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

¹⁸ Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 544 с.

нерозуміння античних філософів своїми сучасниками, які помилялися в тому, що араби правильно трактували ідеї Аристотеля. Бекон був вищим за своїх сучасників, зумівши відрізнити істинне знання від хибного, відійшовши від схоластики і присвятивши себе вивченню мов та науковим пошукам.

3. Психологічні погляди епохи Відродження

В якійсь мірі проблеми, які поставали перед психологією в епоху Відродження, повторювали старі, що виникли в період становлення наукової психології на рубежі VII-VI ст. до н.е. Як і тоді, психологія прагнула подолати сакральність, яка повернулася у Середньовіччя. Тому можна сказати, що період Відродження був по суті часом повернення (відродження) найважливіших принципів античної науки, відходу від догматизму і пошуку шляхів найбільш оптимального наукового дослідження психічних (душевних) станів. В цей же час зародився новий предмет психологічної науки як науки про свідомість, остаточно сформульований вже в Новий час.

XV-XVII століття залишилися в історії часом злету мистецтва, перш за все італійського живопису і скульптури. Величезне значення мала і Реформація, яка змінила не тільки церковне життя, але і свідомість людей. Відкриття Америки, розширення географічних понять також не могли не позначитися на загальному світогляді і привели до активного розвитку наукових знань. Значні відкриття були зроблені насамперед в астрономії (Н. Коперник, Г. Галілей, Д. Бруно), математики, фізики (Л. да Вінчі, І. Кеплер), філософії та суспільних науках (Т. Мор, М. Монтень, Е. Роттердамський, М. Макіавеллі).

У меншій мірі в той момент вивчалися проблеми психіки, так як питання духовного життя багато в чому залишалися ще поза колом наукового вивчення. Новим аспектом психолого-філософських робіт того часу стало дослідження проблеми здібностей, яка поряд з вивченням пізнання була провідною в той час.

Нову трактування емоцій і розвитку афектів дав у своїй роботі **Бернардіно Телезіо** (1509-1588). Прагнучи пояснити психічне з природних законів, він організував перше товариство дослідників природи, яке ставило собі за мету вивчати природу у всіх її частинах, пояснюючи її з неї самої. Тому на перший план в його концепції вийшло вчення про рушійні сили, які є джерелом енергії для різних форм розвитку. В якості основних він виділив тепло і холод, світло і темряву, здатність до розширення і скорочення і т.д. Ці сили, стверджував Телезіо, знаходяться у взаємному проникненні, створюючи нові утворення, пов'язані з концентрацією певних сил. Боротьба протилежних сил і є джерело всякого розвитку.

Телезіо також вважав, що головною метою природи є збереження досягнутого стану. Таким чином, можна говорити про те, що в його концепції вперше з'явилася ідея *гомеостазу*, хоча і викладена на рівні науки того часу. Закону самозбереження, на його думку, підпорядковується і розвиток психіки, а розум і емоції регулюють даний процес. При цьому в позитивних емоціях проявляється сила душі, а в негативних - її слабкість, яка заважає самозбереження. Розум же оцінює ситуацію з цієї точки зору. Зіставивши ці погляди Телезіо до положень наступних психологічних концепцій, які доводять зв'язок емоцій і розуму з прагненням до адаптації, можна побачити їх спорідненість, пов'язану з прагненням пояснити психічне його роллю в підтримці життєдіяльності організму. Однак якщо в подальшому в таких поясненнях можна знайти не тільки позитивне, а й недоліки, то концепція Телезіо в той час була проривом до нових пояснювальних принципів, які роблять психологію об'єктивною наукою.

Про необхідність розвивати природно-науковий підхід до досліджень психіки писав і відомий іспанський вчений **Хуан Луїс (Людовик) Вівес** (1492-1540). Х. Вівес здобув освіту в Англії, довгий час працював в Англії, Голландії та Німеччині, підтримуючи дружні відносини з багатьма європейськими вченими того часу - Т. Мором, Е. Роттердамський і іншими. У своїй роботі

«Про душу і життя» Х. Вівес обґрунтовував новий підхід до психології як науки емпіричної, заснованої на аналізі даних чуттєвого досвіду. Для правильної побудови понять він пропонував новий спосіб узагальнення чуттєвих даних - **індукцію**. Хоча операційно-логічні способи індуктивного методу були пізніше детально розроблені Френсісом Беконом, Х. Вівес належить доказ можливості та обґрунтованості логічного переходу від часткового до загального. Основою такого переходу, на думку Вівеса, служать закони асоціацій, трактування яких він взяв у Аристотеля. Асоціація вражень визначає, на його думку, природу пам'яті. На цій же основі виникають найпростіші поняття, дають матеріал для наступної роботи інтелекту. Поряд з сенсорної стороною душевної діяльності важливе значення надавалося і емоційній. *Вівес одним з перших прийшов до висновку, що найбільш ефективним для придушення негативного переживання є не його стримування чи придушення розумом, а витіснення іншим, більш сильним переживанням.* Психологічна концепція Х. Вівес послужила обґрунтуванням для розробки педагогічної концепції Я. Коменського.

Чи не менше значення для психології мала і книга іншого відомого іспанського психолога - *Хуана Уарте* (1530-1592) *«Дослідження здібностей до наук»*. *Це була перша психологічна робота, яка має в якості спеціального завдання вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях з метою професійного відбору.* У книзі Уарте, яку можна назвати **першим дослідженням з диференціальної психології**, в якості основних було поставлено чотири питання:

1. Якими якостями володіє та природа, яка робить людину здатною до однієї науки і нездатною до іншої?
2. Які види обдарування є в людському роді?
3. Які мистецтва і науки відповідають кожному обдаруванню зокрема?
4. За якими ознаками можна дізнатися відповідне обдарування?

Аналіз здібностей зіставлявся з сумішшю чотирьох елементів в організмі (темпераментом) і з різницею в сферах діяльності (медицина, юриспруденція, військове мистецтво, управління державою і т.д.), що вимагають відповідних обдарувань.

Основними здібностями визнавалися уява (фантазія), пам'ять і інтелект. Кожна з них пояснювалася певним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані в ньому головні соки. Аналізуючи різноманітні науки і мистецтва, Х.Уарте оцінював їх з точки зору того, яку з трьох здібностей вони вимагають. Це направило думку Уарте на психологічний аналіз діяльності полководця, лікаря, юриста, теолога і т.д. Залежність таланту від природи не означає, на його думку, марності виховання і праці. Однак і тут є великі індивідуальні та вікові відмінності. Істотну роль у формуванні здібностей грають фізіологічні чинники, зокрема характер харчування.

Уарте вважав, що особливо важливо встановлення зовнішніх ознак, за якими можна було б розрізнити якості мозку, що визначають характер обдарування. І хоча його власні спостереження про відповідностях між тілесними ознаками і здібностями дуже наївні (він, наприклад, виділяв в якості таких ознак жорсткість волосся, особливості сміху і т.п.), сама ідея про кореляції між внутрішнім і зовнішнім була, як показав подальший шлях диференціальної психології, цілком раціональною. Уарте мріяв про організацію професійного відбору в державному масштабі: *«Для того щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, яка найбільше підходить до його природному обдарування, государю варто було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, які відкрили б у кожного його обдарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту область знання, яка йому підходить»*.¹⁹

¹⁹ Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 544 с.- С. 61

4. Психологія Нового часу

XVII ст. – епоха потужних змін у соціальному житті Західної Європи, століття наукової революції і перемоги нового світогляду. Початок Нового часу характеризувався розквітом наукової думки. Революція в науці призвела до кардинальної зміни уявлень про те, що таке знання та наука і якими є їхні задачі та місце в суспільстві. Наука, за Г. Галілеєм, здобуває власний об'єкт і нове поле діяльності – дослідження і розкриття законів розвитку світу природи. На хвилі критики схоластики поступово відбувається емансипація науки, отримання автономії від віри та багатьох філософських концепцій.

Розпочинається період розвитку психології в рамках філософських вчень про свідомість. Становлення психології у цей час характеризується появою нових підходів до побудови науки, що пов'язані з прагненням зробити теоретичні положення якомога більш раціональними й доказовими. Психологія в XVII ст, так само як і на початкових стадіях розвитку античної науки, зміцнила свій зв'язок із філософією. Пояснити це можна тим, що зосередження психології на вивченні душі (подібно релігії) не дозволило б науці, що зароджувалася, позбавитися від схоластичних догм і відокремитися від богослов'я.

Саме в усвідомленості душі й розумі так само, як і мислителі Середньовіччя, філософи Нового часу бачили відмінність людини від інших живих істот. Так, уточнення набував предмет психології, який врешті-решт втілюється в свідомості. Крім того, серед найбільш значущих питань, актуальних і для античної психології, – про пізнання, механізми регуляції поведінки, рушійні сили і закономірності функціонування психіки, на перший план у XVII ст. виходять переважно проблеми пізнання. На жаль, те, що предметом психології стає свідомість, сприяло обмеженню кола досліджуваних явищ, і як наслідок – виводило зі сфери психічного зовнішню активність і поведінку людини, що розглядалися психологами античності в якості однієї зі складових душевного життя. Таким чином, з центру наукових досліджень на

деякий час випадали проблеми рушійних сил і регуляції зовнішньої діяльності. В той же час вивчення змісту і функцій свідомості поступово привело вчених до встановлення її ролі в житті людини, а відтак – і в її поведінці. Перед психологією знову поставала необхідність аналізу різниці між розумною і нерозумною (афективною) поведінкою, вивчення меж свободи людини. Важливо відзначити, що якщо спочатку на перший план виходили проблеми предмета психології, об'єктивності методів дослідження психіки та аналізу отриманих даних, які були центральними для теорії Ф. Бекона, то, починаючи з Р. Декарта, не менш значущими стають проблеми функцій душі, її ролі в пізнанні й поведінці людини.²⁰

Той факт, що цей час - час розквіту механіки, появи фізики І. Ньютона, не міг не накласти відбиток і на психологію. Відмінна риса цього періоду полягає в тому, що часом не наука визначала розвиток виробництва, а, навпаки, успіхи у виробничій діяльності, особливо в області механіки, обумовлювали поява нових наукових поглядів. Так, в XVII ст. утвердився новий погляд на Всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і в навчаннях про людське тіло, яке бачилося своєрідною машиною-автоматом, що функціонує за принципом будь-якого механізму за суворими законами фізики. Цей новий пояснювальний принцип, який отримав назву механістичний детермінізм, саме в цей період панує в психології.

У дослідженні процесів пізнання психологи, які працювали в Новий час, виходили з різних положень. Одні вважали, що основою всіх наших знань є відчуття, інші віддавали пріоритет мисленню. Як вже говорилося, ці напрямки називаються відповідно *сенсуалізм і раціоналізм*.

При цьому *сенсуалісти розглядають процес пізнання як єдиний, виділяючи в ньому кілька ступенів* - від відчуття до мислення, тобто це процес

²⁰ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

поступового сходження від часткового до загального, поступового узагальнення окремих предметів у класи і поняття на основі логіки.

Психологи-раціоналісти виділяли в процесі пізнання два етапи. Перший етап, що складається з декількох ступенів, полягав, як і в сенсуалізмі, в сходженні від часткового до загального при переході від сприйняття до логічного мислення. Важливою відмінністю було те, що поняття, яке формувалося таким чином, раціоналісти вважали остаточним і, головне, об'єктивним, передає істотні властивості навколишнього світу. Для досягнення загального недостатньо чуттєвого досвіду, вважали вони, виділяючи ще один етап пізнання - інтуїтивне мислення, яке черпає знання з розуму, миттєво актуалізуючи в ньому поняття, усвідомлюючи загальні закони і властивості предметів.²¹

Родоначальником англійського *емпіризму*, глашатаєм майбутнього розвитку емпіричної науки став **Френсіс Бекон** (1561-1626). Ф. Бекон відомий насамперед як філософ, одержимий ідеєю практичного застосування знань. "*Scientia potentia est*" («Знання – сила»), - проголошував він. Філософ надавав особливу цінність практичній спрямованості наукового знання, вважаючи саме його дійсно вартим, на протиположність знанню схоластичному. Власну філософію Ф. Бекон відкрито протиставляв середньовічній схоластичності.

Основний твір Ф. Бекона – *«Новий Органон»*. У ньому мислитель спробував створити *новий науковий метод* - дедуктивної логікою Аристотеля, викладеної у творі «Органон», він протиставив логіку індуктивну. *Дедуція* - рух в ході пізнання від загального до приватного. Бекон запропонував протилежний хід - йти до загального знання через приватне, шляхом спостереження і експерименту.

²¹ Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 544 с.- С. 61

Бекон вважав, що у людей багато забобонів і помилок. Він запропонував їх класифікацію, висунувши *теорію чотирьох ідолів (примар) розуму*.

Ідоли Рода або Племені. Привид роду притаманний самій природі людини. Вже з народження людина приречена на те, що всі речі він розглядає суб'єктивно, через призму самого себе. До привидів роду відносяться антропоморфізм, *оживотворення природи або гилозоїзм* (світ - живий організм). Люди схильні наділяти природні об'єкти функцією цілепокладання (очікувати, що в природі все діє відповідно до якимись цілями, кінцевими причинами).

Ідоли Печери властиві тільки окремим індивідуумам, оскільки народжуються з індивідуальних особливостей людини. Кожна людина має свою окрему печеру. Він видає свою особисту інтерпретацію за те, що існує насправді. Бекон говорив, що у людського розуму є крила, але непогано б до них прив'язати гирі, щоб людина приземлявся і вставав на ґрунт фактів.

Ідоли Площі або Ринку народжуються в мовному спілкуванні людей, в процесі якого люди уявляють, що й розум велить словами. Люди часто не розуміють один одного через те, що вкладають у слова різний зміст. Ідоли Площі перешкоджають взаємовідношенню людей.

Ідоли Театру або Теорій породжуються сліпою вірою в авторитети, особливо в традиційні філософські системи або релігійні доктрини. Бекон ввів термін «філософський театр», суть якого зводиться до того, що люди приймають думку древніх філософів за істину без аналізу, без дослідження.

Бекон розробив детальну *класифікацію наук*, що включає вказівки на ті дисципліни, які ще тільки мали бути створені; обґрунтував *емпіричний метод* і описав різні види досвідченого пізнання («плодоносні» і «світлоносні» досліди, різні способи і модифікації експерименту). Пропагуючи науку, Бекон розмежував області наукового знання і релігійної віри, вважаючи, що релігія не повинна втручатися у справи науки. Він брав християнство як релігію одкровення, вбачаючи в ньому одну з сполучних сил суспільства.

Філософія Бекона, що склалася в атмосфері наукового та культурного піднесення Європи напередодні буржуазних революцій, справила величезний вплив на цілу епоху філософського і наукового розвитку. Бекон яскраво висловив дух нової науки. Запропонована ним класифікація знань була прийнята французькими енциклопедистами; його вчення заклало матеріалістичну традицію у філософії Нового часу; індуктивна методологія стала відправним пунктом розробки індуктивної логіки; «Будинок Соломона» послужив прообразом наукових товариств і академій.

Основоположником сучасної західної філософії, що багато зробив для фізіології, психології, фізики, математики, був *Рене Декарт* (1596-1650).

Основні твори Декарта – «Роздуми про метод», «Метафізичні роздуми», «Начала філософії», «Правила для керівництва розуму» та ін. Він став творцем сучасної алгебри та аналітичної геометрії і одним із творців механіки.

Декарт був абсолютно незадоволений тими знаннями, які придбав в єзуїтському коледжі і які відображали стан філософії того часу. Він прагнув переглянути всі минулі традиції, але на відміну від Бекона звертався не лише до досвіду, а до розуму. Основою для перетворення філософії Декарт вважав математику.

Насамперед, він вивчав світ і тому мало читав творів інших авторів, вважаючи, що не варто даремно витрачати час. Декарт був експериментатором і дослідником, чим нагадував Галілея, і хапався за все, що могло дати практичне застосування, тому він був не тільки філософом, але і вченим-дослідником. Декарт відкинув безплідність умоглядною схоластичної філософії і протиставив їй таку практичну філософію, за допомогою якої, знаючи силу і дію вогню, води, повітря, зірок, небес і всіх інших навколишніх нас тіл, людина могла б правильним способом використовувати їх і зробитися паном природи.

Практичний метод Декарта полягав у переході від загального до приватного, основою якого завжди виступала математика. Він вважав, що всі науки мають бути підпорядковані математики: вона повинна мати статус

«загальної математики, бо містить у собі все те, завдяки чому інші називаються частинами математики». Це означало, що пізнання природи представляє собою пізнання всього того, що може бути зафіксовано математично.

Декарт прагнув побудувати наукове знання в раціональному, систематичному вигляді, а це можливо тільки, якщо воно буде споруджено на очевидному і достовірному затвердженні. Таким твердженням Декарт вважав судження: «Я мислю, отже, існую» (*Cogito, ergo sum*). Декарт вважав, що все необхідно піддавати сумніву, так як сумніватися можна у всьому, крім мислення. Навіть коли думки помилкові, все одно людина розмірковує, коли вони приходять до неї. Декарт використовував термін «мислення», щоб охопити всю свідому духовну діяльність. Філософ вважав, що оскільки мислення - єдиний атрибут душі, вона мислить завжди, завжди знає про свій психічний зміст, зримий зсередини; несвідомої психіки не існує (пізніше цей «внутрішній зір» стали називати *інтроспекцією* (баченням внутріпсихічних об'єктів-образів, розумових дій, вольових актів та ін.), а декартову концепцію свідомості - *інтроспективною*)

Якщо для Бекона вихідна достовірність полягала в тому, щоб спиратися на чуттєве пізнання, досвід, то Декарт як раціоналіст був переконаний, що почуття можуть обманювати людини і що на них спиратися не можна. Він також вважав, що не можна довірятися авторитетам, оскільки виникає питання про те, звідки виникає їх достовірність.

І уві сні і наяву, говорив він, два плюс три, завжди дорівнює п'яти, а прямокутник має не більше чотирьох сторін. Неможливо, щоб такі очевидні істини піддавалися сумніву. Так філософ прийшов до поняття «*вроджені ідеї*».

Своїм вченням Декарт заклав основи *дуалізму* - протиставлення двох субстанцій: *мислення і матерії*. Він визнавав, що мислення і матерія не залежать одне від одного. *Субстанція* - це така річ, яка для свого існування не потребує ні в чому, крім себе самої.

Механіцизм Декарта проявився у всіх інших областях дослідження, зокрема в поясненні характеру діяльності рослинних і особливо тваринних організмів. Він з'явився попередником відкриття безумовних відповідних реакцій організму задовго до І. П. Павлова. Декарт був переконаний, що людина являє собою *машину*, своєрідну, але все-таки машину, позбавлену якої б то не було душі, ні рослинною, ні чувствующою. Дії людини у своїй мимовільній, безумовно-рефлекторній формою подібні діям тварини.

Одним із проявів механістичного підходу до людини стало вчення Декарта про *пристрасті*. Філософ розглядав пристрасті більше з фізіологічної точки зору, вважаючи, що пристрасті відображають ті чи інші дії людського тіла. Все різноманіття людських пристрастей він звів до шести основних: *подив, любові, ненависті, бажанням, радості і печалі*.

Вирішуючи психофізіологічну проблему співвідношення духовного і тілесного, Декарт визнавав незалежність першого від другого. Для Декарта розумове, інтелектуальне є єдиним істинним, початковим і переважаючим. Декарт визнавав існування в людини уроджених ідей, які характеризуються незалежністю від зовнішніх предметів, ясністю, виразністю, простотою. Вищим вродженим поняттям, на його думку, виступає поняття Бога. Крім вроджених понять існують і вроджені аксіоми, як, наприклад: «дві величини, рівні третьої, рівні між собою». До природжених Декарт відносив також і логічні закони.²²

Пізнання, за Декартом, освітлено світлом розуму, а оману виникає внаслідок того, що людина володіє *вільною волею*, яка представляє собою *ірраціональне* начало в людині.

Вчення Декарта і різні напрямки в філософії, розвивали його ідеї, отримали назву *картезіанство* (від латинізованої форми імені - Картезій), а

²² Ильин, Г. Л. История психологии : учебник для академического бакалавриата / Г. Л. Ильин. — М. : Издательство Юрайт, 2014. — 389 с.

відповідне наукове світогляд - картезіанської наукою, основними методологічними принципами якої є наступні положення:

- загальні закони значимі для всіх і завжди;
- наукове знання нейтрально по відношенню до етики, політиці;
- суб'єкт, свідомість якісно відмінні від об'єкта, природи, їх протистояння - умова об'єктивності пізнання;
- знання дає владу над природою.²³

Цей ідеал наукової раціональності представлено роботах і методах дослідження Ф. Бекона, Р. Декарта, Г. Галілея, І. Ньютона, Г. Лейбніца, І. Канта та інших вчених і філософів. Уявлення про природу як про гігантському годинниковому механізмі лежало в основі наукового світогляду, яке прийнято називати *механістичним*.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ **Бенедикт (Барух) Спіноза** (1632–1677). Основні твори Спінози такі: «Про Бога, людину та її щастя» (1658-1660), «Трактат про удосконалення розуму» (1662), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

Основою філософської системи Спінози є учіння про *субстанцію*, яку він розуміє як єдину, вічну та безкінечну природу. Субстанція одна, є причиною самої себе та не потребує нічого іншого для того, щоб існувати. На його думку, в людині, як і в будь-якій речі, тілесність і свідомість як два паралельні порядки являють собою абсолютно Природа: **та, яка творить: Бог сотворена: речі (модуси) одне і те саме**. Не можна стверджувати, – вважає він, – що будь-який з них є первинним. Відтак у самосвідомості міститься вже й усвідомлення тіла: самопізнавальний внутрішній досвід стосується безпосередньо також і зовнішнього тілесного боку. Психофізичне усвідомлення являє собою коло або вмістилище всіх уявлень: уявлення взагалі можливі лише в середині цього кола.

Але не всі уявлення однаково виникають з цієї «ідеї ідей», що становить сутність людини. Звідти походять одні лише чуттєві уявлення, оскільки про

²³ Філатов В. Я. Про ідею альтернативної науки // блукає розум. М.: ІПЛ, 1990.

своє тіло людина дізнається головним чином тому, що вихідні від зовнішніх речей подразнення викликають в ньому сприйняття. Речі, які збуджуюче діють на нашу психофізичну життєву єдність, – це окремі предмети, а відповідні їм уявлення є частковими уявленнями.

На думку філософа, *пізнання складається з декількох етапів: Перший, найнижчий ступінь* – це *чуттєве пізнання*, хоча й містить у собі зерно істини, все ж неадекватно відображає предмети і нерідко супроводжується помилками. *Другим ступенем* є *розуміння*, що базується на розумі та є єдиним джерелом достовірних істин. *Третій ступінь* пізнання представлений *інтуїцією*, що являє собою фундамент достовірного знання.

Істини, що відкриваються шляхом інтуїції, є найбільш ясними та чіткими. Таким чином, у теорії пізнання Спіноза дотримується раціоналістичного підходу, визнаючи чуттєве пізнання таким, що дає поверхове знання. *Найвищим же етапом пізнавальної діяльності ним вважалася саме інтуїція.*

Поведінка людини скерована *3-ма основними афектами: радістю, смутком та жаданням, які породжують безліч похідних станів, причому радість збільшує здатність тіла до дії, тоді як сум її зменшує.* Усі афекти базуються на інстинкті самозбереження, тому в цілому у своїй поведінці людина скеровується не етичними законами добра та зла, а лише намаганням отримати власну вигоду. Доброчесність є лише її прагненням зберегти своє існування.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) – німецький філософ, відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець. До основних його праць належать: «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Монадологія» (1714) та ін.

У філософії Лейбніца знайшли відображення майже всі філософські ідеї, напрацьовані до того часу в європейській філософії. Його система є результатом багаторічної роботи над переробкою основних концепцій

філософії з давнини до Нового часу. У науковій спадщині Лейбніца ніби систематизовано все раціональне, що було досягнуто до нього. Уважно вивчивши концепції попередників, Лейбніц був не згодний з багатьма із них. Так, він заперечував декартівський дуалізм, не приймав також тезу Декарта про вроджені ідеї. Крім того, Лейбніц не погоджувався і зі Спінозою щодо його положення про єдину субстанцію, вважаючи, що така позиція означає омертвіння дійсності. На основі критичного розгляду концепції Спінози виникає учіння Лейбніца про монади. Філософ стверджував, що якби існувала лише одна субстанція, то всі речі були б пасивними. Тому він вважав, що субстанцій існує величезна кількість, оскільки будь-яка річ є субстанцією. Вони (речі або субстанції) є носіями сили, а ці сили – «одиницями» буття, або *монадами* (від грец. – «єдине»). Лейбніц стверджував, що монада – це духовна субстанція, а не матеріальна одиниця буття. Вона є самостійною одиницею, здатною до активності. Діяльність монади філософ доводив через те, що в світі відсутні пасивні речі.

Вчений вважав, що *найнижчий ступінь в душевному житті людини* – *idee obscure*: те, що вона представляє, вона не може відрізнити ані від себе, ані від іншого. Несвідому частину душі можна пізнати лише за допомогою інтуїції, а не логічного мислення. Говорячи про існування несвідомих образів, Лейбніц однак не розкривав їхнього значення в діяльності людини, оскільки був переконаний, що людська активність пов'язана переважно з усвідомленими ідеями.

Другий ступінь – відчуття, або затьмарена перцепція: дух, який має в собі нахил до свідомості, може відрізнити одне уявлення від іншого, однак не сфера ясного (виразного) знання, сфера затьмареного знання, сфера несвідомого відокремлює самого себе від них, а тому не в змозі розпізнати об'єднаних в них частин. Наприклад, бачити зелений колір – означає неясно бачити жовтий і синій.

На третьому ступені ясного уявлення душа наділена своїми змістами так, що шляхом визначення понять може їх повідомити іншим, а також протиставити ним своє «Я». Цю вдосконалену (завдяки її зв'язку з «Я») форму розуміння душевного змісту Лейбніц називає *apperception*. На його думку, вона є необхідною умовою самосвідомості і наділена здатністю до вищого пізнання.

У філософії Лейбніца вперше в епоху Нового часу було висунуто *ідею універсальності розвитку*. Оскільки кожна монада наділена активною силою, то вона є джерелом розвитку і руху. Розуміючи світ цілісно, Лейбніц намагався підкреслити динамічний характер всього світу. Доцільно діючі монади утворюють світ, який постійно розвивається і набуває все більш досконалих форм. Це постійне вдосконалення світу досягає свого піку в людському духові, який здатний до пізнання.

На питання про співвідношення душі й тіла філософ відповів у дусі *психофізичного паралелізму*: залежність психіки від тілесних впливів – ілюзія. Душа і тіло не залежать одне від одного, функціонують за різними законами, хоча створюється враження, що вони взаємопов'язані. Пояснюється це не законами природи, вважає Лейбніц, а божественною мудрістю. Обидві сутності – душа і тіло – здійснюють роботу автоматично, в силу внутрішнього влаштування. Вони як пара годинників, що показують один і той же час, але рухаються незалежно.²⁴

Послідовником Ф. Бекона став англійський мислитель *Томас Гоббс* (1588-1679), однією з найбільш відомих і фундаментальних праць якого став твір «Левіафан» (1651). Питання людини завжди перебували в центрі творчості Гоббса, який замислив написати трилогію: «Про тіло», «Про людину», «Про громадянина», але почав створювати її з останньої частини, яку опублікував у

²⁴ Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

1942 році. Трактат «Про тіло» було видано у 1655 році, а «Про людину» – у 1658 році.

Цей англійський філософ, будучи поборником природничо-наукової методології, вважав поведінку та психіку людини повністю підлеглими законами механіки (у чому протистояв дуалізму Декарта). Гоббс відкинув уявлення про *душу* як самостійного початку психічних явищ, зводячи їх (включаючи абстрактне мислення і волю) до правил утворення асоціацій по суміжності. Гоббс вважав, що з простих відчуттів, викликаних зовнішнім впливом, як рухом атомів в мозку, виникають інші психічні процеси. *Воля* трактувалася ним як продукт основних чуттєвих мотивів - прагнення і відрази, *а розум* - як свого роду рахунковий апарат, дії якого відповідають додаванню і відніманню, причому рахунком підлягають не речі, а імена.

Людина розглядалася мислителем як істота, наділена від природи прагненням до самозбереження та власну вигоду. Оскільки спочатку люди жили роз'єднано, у стані «війни всіх проти всіх», вони з метою забезпечення своєї безпеки та досягнення громадянського миру добровільно погодилися обмежити свободу кожного, перенісши індивідуальні природні права на государя (держава, якій належить абсолютний суверенітет).

Розглядаючи ставлення індивіда до суспільства і держави, Гоббс одним з перших висвітлив цю проблему з позицій психології. Його строго детерміністичне і моністичне (що виходить з одного постулату: людина - це механізм) *пояснення психіки справила великий вплив на природничонауковий напрямок в асоціативної психології.*

Головним стимулом людської діяльності Гоббс оголосив егоїзм. При цьому мислитель не засуджував людей за їх егоїстичні схильності, вважаючи, що вони не злі за своєю природою (злі не власними бажання людей, а тільки результати дій, що випливають із цих бажань, та й то тільки тоді, коли ці дії

приносять шкоду іншим людям), а до того ж «за природою позбавлені виховання і не навчені підкорятися розуму».

Що стосується страху і недовіри людей один до одного, то вони, на думку Гоббса, виникали з-за рівності фізичних і розумових здібностей людей. Хоча ми часто і спостерігаємо, що одна людина сильніше або розумніший за інше, проте якщо розглянути їх здатності в сукупності, то виявиться, що різниця між людьми в цьому відношенні не настільки велика, щоб та чи інша людина могла розраховувати на якісь особливі переваги для себе. Через рівності здібностей людей виникає рівність надій на досягнення цілей, які вони перед собою ставлять. «Ось чому, якщо дві людини бажають однієї і тієї ж речі, якої, однак, вони не можуть володіти удвох, вони стають ворогами».

В самій природі людей закладені причини для суперництва, недовіри і страху, які призводять до ворожих зіткнень і насильницьких дій, спрямованих на те, щоб погубити або підкорити інших. До цього приєднуються жага слави і розбіжності в думках, які також змушують людей вдаватися до насильства. Словом, виникає «війна всіх проти всіх», в ході якої люди вживають насильство, щоб підпорядкувати собі інших або ж з метою самозахисту.

По-перше, Гоббс не вважав, що люди злі за своєю природою. І хоча у людей є «природне бажання» вимагати насамперед задоволення своїх особистих інтересів, вони мають ще й іншим прагненням - уникнути смерті і зберегти своє життя. По-друге, Гоббс неодноразово підкреслював, що дотримання і повага природних законів може бути гарантовано лише державним законом і примусовою владою держави. Тому природні закони можуть бути реалізовані, перетворені з можливості в дійсність тільки в громадянському суспільстві, з виникненням держави. У природному ж стані вони залишаються лише благими побажаннями людей, змущених самими обставинами уповати на власні сили і робити все те, що здається їм необхідним для збереження свого життя.

В «Левіафані» мислитель згадав 19 природних законів, більшість з яких носили характер вимог або заборон: бути справедливим, милосердним, поступливим, незлопам'ятністю і в той же час не бути жорстоким, мстивим, гордовитим, віроломним і т.д.

Всі природні закони Гоббс звів до одного загального правила: «*Не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено по відношенню до тебе*» - «золотому правилу» моральності. Гоббс прямо вказував на спорідненість свого правила з євангельською формулою: «роби по відношенню до інших так, як ти бажав би, щоб інші поступали по відношенню до тебе». Нагадаємо: про те саме і майже тими ж словами говорив Конфуцій.

Звернення до людської природи з метою обґрунтування тих принципів, на яких повинна ґрунтуватися суспільне життя, було типово для мислителів Нового часу. Але Гоббс був у числі тих видатних філософів, які стали розглядати державу з точки зору психології, виводити його природні закони з розуму і досвіду, а не з теології.²⁵

Спробу поглибити і дедалі конкретизувати емпіричну методологію здійснив видатний англійський філософ–матеріаліст *Джон Локк* (1632–1704) у працях «Дослід про людське розуміння» (1690), «Два трактати про державне правління» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Розумність християнства» (1695) та ін.

Надвичайно цікавим і доволі полемічним виявився філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння». Трактат починає критика вчення про вроджені ідеї, де мислитель доводить неможливість існування вроджених ідей ані в теоретичному мисленні, ані в моральних переконаннях. Він розуміє психіку, свідомість людини при народженні «чистою дошкою». У наступних розділах своєї праці Локк формує душевне життя з простих складових частин і перетворює відкрити Декартом загальну духовність «Я» в емпіричне багатство

²⁵ Ильин, Г. Л. История психологии : учебник для академического бакалавриата / Г. Л. Ильин. — М. : Издательство Юрайт, 2014. — 389 с.

змістів свідомості. Вчений дотримується думки про те, що з розкладанням складних сукупностей свідомості на елементи можна оцінити також пізнавальне значення уявлень. На думку мислителя, весь зміст нашої свідомості складають *ідеї*, які є результатом нашого досвіду, тобто вони існують у свідомості не з народження, а набуті прижиттєво. Якби вони існували заздалегідь, то були б відомі як дитині, так і ідіоту. Ідея Бога теж не є вродженою, оскільки існує різниця у віросповіданні різних народів.

Концепція знання Локка базується на сенсуалістичних принципах: «у розумі немає нічого, чого не було б у відчуттях». За Локком, є два види досвіду: зовнішній (або відчуття) і внутрішній, або рефлексія. Джерелом зовнішнього досвіду є *об'єкти відчуттів* (те, що ми називаємо чуттєвими якостями: ідеї жовтого, білого, гарячого тощо). Джерелом внутрішнього досвіду є так звана *рефлексія (reflexion)* – це ідеї, які ми не змогли б отримати із зовнішніх речей (внутрішнє сприйняття дій нашого розуму, коли він опрацьовує набуті ним ідеї: ідеї «сприйняття», «мислення», «сумніву», «віри», «роздуму», «пізнання», «бажання» тощо). Терміном *reflexion* Локк позначає не лише сприйнятливість свідомості до своїх власних проявів, але переважно й саму діяльність, оскільки вона сама спрямована на зміст уявлень (наприклад, утримання в пам'яті або порівняння). Отже, як зазначає Ю. Б. Гіппенрейтер, Локка можна вважати ідейним батьком інтроспекції, хоча його підґрунтя містилося також у тезі Декарта про безпосереднє осягнення думок. Так, англійський філософ стверджує: розум може займатися набутими ідеями і в той же час рефлексувати свою діяльність. Тим самим філософом обґрунтовується метод вивчення власної психічної внутрішній зовнішній діяльності – метод «внутрішнього сприйняття», «інтроспекції», який тривалий час вважався у психології єдиним методом пізнання власної душевної діяльності. Саме звідси походить визначення свідомості: «свідомість є сприйняття того, що відбувається у людини в її власному розумі». Жодного іншого доступу до цього замкненого світу немає: «Якщо я мислю, але про це не знаю, ніхто інший не може знати

цього». Локк також зазначає, що рефлексія передбачає достатній рівень зрілості суб'єкта. Так, у дітей рефлексії майже немає, вони зайняті переважно пізнанням зовнішнього світу. Вона може не розвинутися і в дорослого, якщо він не виявить здатності до міркування над самим собою і не скерує на свої внутрішні процеси спеціальну увагу.

Локк по-своєму уявляв систему психічних процесів та їх функції. Так, першочергово розум пасивний, але як тільки перед очима з'явиться об'єкт, відчуття його властивостей автоматично виникають у свідомості. Відбудеться це, правда, за однієї умови: якщо цей вплив буде досить сильним для того, щоб викликати відчуття (Локк описує тут явище, яке потім буде інтенсивно вивчатися у психології і отримає назву «порогів» сприйняття). *Пам'ять* – більш активний психічний процес, адже це здатність довільно викликати певні ідеї, які збереглися у нашій свідомості завдяки частому повторенню або власній силі враження. Локк зазначає, що краще закарбовується емоційно небайдужа ідея.

Нарешті, *мислення* – найбільш активна діяльність нашого розуму, що складається з таких операцій як порівняння, узагальнення, абстрагування. У результаті цих операцій *прості ідеї* як елементи наших знань перетворюються на складні. Складні ідеї є результатом роботи розуму, після якої утворюються ідеї, наприклад, субстанції, ідеї відношення і т.д. Поділ Локком ідей на прості та складні дозволяє побачити приклад застосування аналітичного і синтетичного методів. Шляхом аналізу утворюються прості ідеї.

Синтетична діяльність, в якій проявляється активність людського розуму, спрямована на об'єднання простих ідей у складні. Джон Локк як емпірик вважав, що все можна пізнати за допомогою спостереження і набуття безпосереднього досвіду. Також виникає *теорія асоціацій* – концепція, згідно з якою складні ідеї утворюються шляхом поєднання або асоціації простих ідей. Власне, асоціація – це те, що сучасні психологи називають навчінням. Наукова діяльність Локка позначилася на інтелектуальній думці Заходу як за життя філософа, так і в наступні періоди. Під впливом його філософії формувалися

погляди французьких матеріалістів. Міркування Локка сприяли розвитку асоціативної психології та вплинули на провідні педагогічні ідеї XVIII-XIX століть.

5. Психологічна думка періоду Просвітництва

На зміну ідеям етапу розвитку психології в рамках філософських вчень про свідомість приходить період, який в науці називається епохою Просвітництва. У XVIII ст., як і в попередньому, у Західній Європі відбувалося подальше укріплення капіталістичних відносин. Індустріальна революція сприяла перетворенню Англії на могутню державу. Глибокі політично-економічні зміни привели до революції у Франції (1789). Відбувалося руйнування феодальних підвалин у Німеччині. Поступового розповсюдження і зміцнення набував рух, названий Просвітництвом.

Серйозні трансформації стосуються також ідеологічної сфери. Теологія зрештою відступає, а на її зміну приходить «природна релігія», яка виводиться з людської природи і не потребує опору на догми. Теїзм як єдиновладність церковної ідеології змінюється *деїзмом*, що стверджував, ніби Бог створив природу, але не втручається в її подальший розвиток, який відбувається за природними законами. Виникає й шириться суспільний рух, який отримав назву Просвітництво, мета якого полягає в тому, щоб силою пізнання просвітити все існуюче. Мислителі, які представляли цю течію, стверджували, що причина всіх людських лих і страждань – неосвіченість і релігійний фанатизм. Тому головними засобами для оздоровлення суспільства та позбавлення його від усіх лих є рішуча боротьба із забобонами, повернення до справжньої, здорової природи людини, ствердження наукового знання, що спирається на досвід і розум.

Період Просвітництва характеризують:

- віра в людський розум;
- розвиток природничо-наукового знання;

- виголошення ідей «природного права», що визнає рівність людей;
- ствердження важливої ролі виховання.

Епоха Просвітництва відзначається розквітом наукової думки. Відтепер наука не береться за обслуговування богослов'я, а стає необхідним засобом пізнання природи. Вона поступово перетворюється на самостійну сферу діяльності, відображенням чого стало створення в багатьох європейських країнах наукових академій.

Головним ідеалом століття Просвітництва є вільна і самостійна особистість, наділена здоровим розумом. Основною ідеєю цього часу стає філософія здорового глузду, яка, на відміну від теологічного вчення, стверджувала право та обов'язок людини мислити самостійно, апелюючи до власного досвіду та розуму, не озираючись на будь-які догматичні релігійні приписи.²⁶

Особливе місце в розвитку психологічної науки XVIII ст. займала німецька психологія. Домінуючими в ній залишалися ідеї раціоналізму і твердження про активний характер всіх пізнавальних процесів, пов'язаному з вродженою активністю душі.

Високий авторитет Лейбніца, який заклав ці ідеї, залишався непорушним, а його погляди отримали розвиток в працях *Християна Вольфа* (1679-1754). *Вольфу належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, яка замінила колишню, латинську. Саме слово «психологія», як уже говорилося вище, стало в Європі загальновідомим після виходу книг Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (+1734). На частку першої випало опис фактів, спостереження за явищами. Перед раціональної ж психологією було поставлено завдання шляхом дедукції виводити явища психічного життя із сутності і природи душі. Для пояснення висувалось поняття про здібності.*

²⁶ Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

Вольф є автором теорії, що отримала назву *«психологія здібностей»*. Позитивна роль цієї теорії зумовлена тим, що в ній зроблена спроба дати наукове пояснення різних психічних якостей людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання і ідея спонтанної активності душі. Спонтанна, яка не залежить від будь-яких впливів і спочатку властива душі активність стає її головною характеристикою, яка надає активність і всім душевним процесам, перш за все процесам пізнання. *Вольф педантично описав різні класи психічних явищ, розділивши їх на ієрархічно розташовані групи*. Виникало своєрідний «анатомічний театр людської душі» - для кожної з груп передбачалася відповідна здатність як її причина і підстава.

У вченні про здібності відбилися досягнення західноєвропейської психології, пов'язані з прагненням побудувати об'єктивну психологію, подібну фізики Ньютона, знайти розумне обґрунтування всіх психічних процесів.

Вольф вважав, що мозкові процеси, що корелюють з уявленнями, породжують м'язові рухи, яким відповідають бажання і вольові імпульси. Таким чином, в одному ряду як би вибудовується ніде не переривається ланцюг фізичних подій, а в іншому - психічних. Вольф співвідносить психічні та фізичні процеси. Так психофізична проблема (питання про ставлення психічних явищ до природи в цілому) була перетворена Вольфом в психофізіологічну (питання про ставлення психічних явищ до мозку). Відкидаючи поняття про здібності, яке було піддано рішучій критиці І. Ф. Гербарта, німецька психологія залишала в недоторканності іншу ідею Вольфа - про спонтанної активності душі, що породжує в силу власних творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень. Ідея психічної причинності перейшла від Лейбніца через Вольфа, Канта і Гербарта до Вундту, який писав про апперцептивної активності душі, що є основою вищих психічних функцій.

У працях *Іммануїла Канта* (1724-1804) «Критика чистого розуму» (1781), «Метафізика моралі» (1785) та інших його роботах поняття

*апперцептивної (спонтанної) активності з'єдналося з вченням про апріорні, тобто які існували до досвіду, до початку процесу пізнання, видах знання. Поширивши механічне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, прийшов до висновку, що відчуття можуть виникати тільки під дією зовнішнього поштовху, спонукання. Самі по собі вони пасивні, а тому потребують зовнішньої активності, яка і стає стимулом процесу сприйняття. Кант дійшов висновку про обмеженість даних, якими володіє психологія. Він пов'язував це з тим, що в психології, на відміну від природознавства, неможливо експериментальне дослідження. Крім того, дані природознавства узагальнюються і набувають більшої достовірності завдяки математиці, психічні ж факти, існуючі в неповторному потоці часу, не можна підвести під суворі математичні закони. Виходячи з цього Кант прийшов до того ж висновку, що і Юм, - психологія, хоча і є самостійною наукою, не може бути наукою точною і достовірною. Спостерігаючи і аналізуючи різні сфери психічного - пізнання, волю і почуття, психологія озброює людину певними знаннями, які він може використовувати в реальному житті. **Призначення психології** - опис проявів психічного життя, але не їх пояснення.*

Такий підхід до місця психології в системі наук тривав майже століття. Він же стимулював в ХІХ в. пошуки об'єктивних методів вивчення психіки, які і привели до появи експериментальної психології, а також до орієнтації на природознавство, що має статус точної науки.

В теорії Канта з'являється поняття трансцендентальної апперцепції, тобто психічної активності, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе постійними і цілісними. Поняття трансцендентальної апперцепції в дещо модифікованому варіанті зайняло в подальшому гідне місце у багатьох психологічних концепціях.

Важливе значення для психології мали і роботи Канта, пов'язані з вивченням морального розвитку людини. Говорячи про досягнення науки,

вчений підкреслював, що при всіх її успіхів дві речі залишаються загадковими і незбагненними - це зоряне небо над головою і моральний закон всередині нас. Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності і в наш час - *людини не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сама є мета*. Цей підхід не тільки визнає аморальним будь маніпулювання людьми, їх прагненнями і переживаннями, але й ставить перед людиною завдання відповідати своєму високому призначенню. Кант вважав, що існує обов'язковий для всіх людей етичний закон, яким вони повинні слідувати не з прагнення до вигоди, але з бажання відповідати ідеалу людини. Цей закон, який отримав назву морального імперативу, говорив, що людина повинна надходити завжди так, щоб принципи, якими він керується, могли стати загальними.

Асоціанізм, або асоціативна психологія, з'явився як самостійний напрям в XVIII в. Ця школа започаткувала виділенню психології в самостійну, незалежну від філософії науку, що має власний предмет. У руслі асоціанізму змінилася і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почалися пошуки об'єктивного методу дослідження і становлення експериментальної психології.

Термін «асоціанізм» був введений Локком, а саме поняття використовувалося ще Аристотелем, який розробив і перші закони асоціацій. Потім, вже в Новий час, це поняття повернулося в психологію, проте асоціації Декарт і Лейбніц трактували, на відміну від Арістотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як заважають істинному розумінню речей феномени.

Деякі питання асоціативної психології розроблялися в працях Бонні, Берклі і Юма, однак поява асоціанізму як психологічної школи пов'язано з ім'ям Д. Гартлі, який побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Англійський філософ *Д. Берклі* (1685-1753) поклав в основу своєї концепції положення Локка про провідну роль відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, на чільне місце Берклі поставив поняття про внутрішній досвід, ставши родоначальником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. По Берклі, то, що люди приймають як незалежні від свідомості речі, є не що інше, як комплекс їх внутрішніх відчуттів (за термінологією Берклі, «ідей»), які ніяк не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що він бачить або чує якийсь об'єкт, він реально існує, але варто закрити очі - пропадає не тільки відчуття, але і об'єкт.

Психології сприйняття Берклі присвятив трактат «Нова теорія зору» (1709). У ньому він використовував принцип асоціації, щоб пояснити сприйняття видимого простору.

В іншій роботі Берклі - «Принципи людського пізнання» (1710, він говорить про те, що психічні явища пов'язані між собою не причинними, а символічними знаковими відносинами. Одне служить знаком іншого.

Ідеї Локка і Берклі отримали розвиток в роботах іншого відомого англійського психолога і філософа - *Давида Юма* (1711-1776). У роботах «Трактат про людську природу» (1734-1737) і «Дослідження про людське розуміння» (1748) він писав про те, що єдиним джерелом пізнання і є наші сприйняття, на підставі яких ми створюємо свої судження про зовнішній світ і про себе. Таким чином усувається протиставлення об'єкта та суб'єкта, так як об'єкт - комплекс сприйняття, а суб'єкт - процес сприйняття. Різниця між цими різними групами сприйняття лише в їх комбінаціях, але не в походженні.

Джерелом знань є переживання людини, які поділяються їм на враження і уявлення (або ідеї). З точки зору Юма, різниця між враженнями і уявленнями не в тому, що одні відображають реально існуючі предмети, а інші - спогади про них, а тільки в їх силі і виразності. При цьому прості ідеї походять від простих вражень, яким вони і відповідають і які, як правило, досить точно відтворюють.

На думку Юма, досвідчені, звичні знання допомагають людині в житті, в реальній діяльності. Саме звичка формує уявлення про закони, так як людина, поєднуючи в певну систему свої подання, знищує хаос сприйняття, впорядковуючи картину світу. *Юм поклав початок тієї прагматичної позиції в психології, яка на початку ХХ ст. лягла в основу прагматизму і функціоналізму Джеймса. Він також одним з перших заговорив про різницю між описовими (спрямованими на використання) і пояснювальними (спрямованими на пізнання суті) науками, відносячи психологію і філософію саме до описовим наукам.* Ідеї Юма також лягли в основу вельми поширеною до ХІХ в. теорії позитивізму, яка справила великий вплив на розвиток психології.

Засновником же *асоціативної психології, яка проіснувала як єдине власне психологічний напрям до початку ХХ ст., по праву вважається Д. Гартлі (1705-1757).* Він прагнув створити таку теорію, яка не тільки пояснювала б душу людини, а й дозволяла б управляти його поведінкою. В якості такого універсального механізму психічного життя він і вибрав асоціації.

В основу своєї теорії Гартлі поклав ідею Локка про досвідченого характер знання, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, в тому числі і роботи нервової системи за аналогією з законами механіки, відкритими в той час, було характерною прикметою психології ХVІІІ в. Не уникнув цієї помилки і Гартлі, який прагнув пояснити поведінку людини виходячи з фізичних принципів.

Вчення про асоціацію Гартлі, викладене ним у його книзі «Роздуми про людину, його будову, його обов'язок і надії» (1749), базується на вченні про вібрації, так як він вважав, що вібрація зовнішнього ефіру викликає відповідну вібрацію органів почуттів, м'язів і мозку. Проаналізувавши структуру психіки людини, Гартлі виділив в ній два кола - великий і малий. *Велике коло проходить від органів почуттів через мозок до м'язів, є фактично рефлекторної дугою, що визначає поведінку людини. Таким чином, Гартлі, по суті, створив свою, другу після Декарта в психології, теорію рефлексу, яка*

пояснювала за допомогою законів механіки активність людини. На думку Гартлі, зовнішні впливи, викликаючи вібрацію органів почуттів, запускають рефлекс. Вібрація органів почуттів призводить до вібрації відповідних частин мозку, а ця вібрація, в свою чергу, викликає роботу певних м'язів, стимулюючи їх скорочення і рух тіла.

Досліджуючи психіку, Гартлі прийшов до висновку про те, що вона складається з декількох основних елементів - відчуттів, які є вібрацією органів почуттів, уявлень (вібрацією слідів в білій речовині за відсутності реального об'єкта) і почуттів, що відбивають силу вібрації. Говорячи про розвиток психічних процесів, він виходив з ідеї про те, що в їх основі лежать різні асоціації. При цьому асоціації вторинні і відображають реальний зв'язок між двома вогнищами вібрацій в малому колі. Таким чином Гартлі пояснював формування найскладніших психічних процесів, в тому числі мислення і волі. Він вважав, що в основі мислення лежить асоціація образів предметів зі словом (зводячи мислення до процесу освіти понять), а в основі волі - асоціація слова і руху.

Виходячи з ідеї про прижиттєвому формуванні психіки, Гартлі вважав, що можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини воістину безмежні. Його майбутнє визначається матеріалом для асоціацій, який йому постачають оточуючі, тому тільки від дорослих залежить, яким виросте дитина, як він буде мислити і діяти. *Гартлі-один з перших психологів, які заговорили про необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя в своїх навчальних методах.* При цьому він доводив, що можливе формування соціально прийнятих форм поведінки, формування морально ідеальної людини, необхідно тільки вчасно підкріплювати потрібні рефлекси або знищувати шкідливі. Таким чином, теорія ідеальної людини вперше виникла ще в XVIII в. і була пов'язана перш за все з механістичним розумінням його психічного життя.

Погляди Гартлі справили величезний вплив на розвиток психології, досить сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже два століття і, хоча неодноразово піддавалася критиці, основні її постулати, закладені Гартлі, стали основою подальшого розвитку психології. Не менше значення мали й висловлені ним здогади про рефлекторної природі поведінки, а його погляди на можливості виховання і необхідність управляти цим процесом дуже співзвучні підходам рефлексологія і біхевіористів, які розробляються вже в ХХ ст.²⁷

6. Розвиток психології в ХІХ-му столітті.

На початку 19 століття триває вивчення «рефлекторної дуги» (І. Мюллер), взаємозв'язку фізичного і фізіологічного процесів (Е.Вебер), зв'язку сенсорної і рухової діяльності (Пуркіне), фізіології органів почуттів (Г. Гельмгольц), після чого почав формуватися метод об'єктивного експериментально-психологічного дослідження. **Ч. Дарвін** (1809-1882 р.р.) ввів в психологію поняття взаємодії організму з середовищем, поняття відповідності зовнішнього і внутрішнього, сформував нову теоретичну модель поведінки.

Еволюційну концепцію розвитку психіки людини обґрунтував англійський філософ і психолог **Герберт Спенсер** (1820-1903 р.р.). Еволюцію людини він вперше пов'язав з розвитком його психіки. Психіка виникла на певній стадії розвитку живих організмів. Спенсер розумів психіку як механізм адаптації живих організмів до середовища. У зв'язку з цим він вказав на основні форми цього пристосування: подразливість - відчуття - рефлекс - інстинкт - навичка - свідомість людини (його розум, пам'ять і воля). Ядром психіки людини Спенсер вважає інтелект.

Засновником експериментальної психології став німецький філософ, психолог і фізіолог **Вільгельм Вундт** (1832-1920 р.р.). Він експериментальним

²⁷ Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 544 с.- С. 94

шляхом намагався визначити структуру свідомості. Універсальним принципом психології вважав апперцепцію - деякий центр всієї свідомості. Відчуття, почуття і сенсомоторні реакції є структурними елементами свідомості. Вундт визначив завдання психології:

- аналіз процесу свідомості методом інтроспекції;
- виявлення елементів свідомості;
- встановлення закономірностей їх сполуки.

*Ідея інтроспекції як методу психології отримала свій розвиток в структурній психології **Е. Тітченер** (1867-1927 р.р.).*

Завдання структурної психології склалися:

- в «розкладанні душевного стану на складові частини»;
- у встановленні того, яким чином пов'язані ці частини;
- у встановленні відповідності законів комбінації цих частин з фізіологічної організацією.

Новим було те, що Е. Тітченер використовував метод аналітичної інтроспекції. Він вважав, що хоча інтроспекція є тільки власна свідомість, результати самоспостереження можуть бути за аналогією перенесені на інших людей, дітей, первісних людей, тварин, психічних хворих, досліднику слід лише поставити себе на їх місце.

До кінця 19 століття було виявлено, що метод інтроспекції не розкриває основних сторін психіки тому, що коло досліджуваних в психології явищ не вичерпується феноменами свідомості. Причому метод інтроспекції може бути застосований лише до невеликого числа об'єктів. З числа досліджуваних виключаються об'єкти, у яких не сформована, порушена або відсутня здатність до самоспостереження: це діти, представники деяких культур, особи з психологічними і неврологічними відхиленнями, особи, що знаходяться в специфічному стані (сон, стрес, відповідальна діяльність) або підлягають судово медичній експертизі, групи і колективи як предмет психологічного

дослідження, тварини. Таким чином, метод інтроспекції не є універсальним методом психології, також як і метод емпатії, тобто переживання.

В кінці 19 століття виникають перші проблемні лабораторії, в яких окремі психічні функції почали досліджуватися експериментальними і математичними методами. Так, німецький психолог **Герман Еббінгауз** (1850-1909 р.р.) створив лабораторію вивчення пам'яті, відкрив ряд закономірностей пам'яті («крива забування Еббінгауза»). Американський психолог **Едуард Торндайк** (1874-1949 р.р.) запропонував об'єктивні методи дослідження формування навичок у тварин і людини. Використовуючи лабіринти, Торндайк встановив ряд залежностей між діями і окремими практичними ситуаціями, підготувавши тим самим виникнення біхевіоризму.

Англійська антрополог і психолог **Френсіс Гальтон** (1822 - 1911) є **засновником диференціальної психології**. Це розділ психології, що займається вивченням індивідуально-психологічних відмінностей, зумовлених генетично. Сам термін диференціальної психології було введено в 1900 р В. Штерном. Як об'єкт вивчення виступають як конкретні індивіди, так і різні соціальні, класові, етнічні, вікові групи. Найчастіше в центрі дослідження стоять особистісні та інтелектуальні особливості індивіда, співвідносні з нейрофізіологічними факторами. Ф.Гальтон в своїх дослідженнях широко застосовував експериментальні методи і методи математичної обробки. Засновник французької психологічної школи **Альфред Біне** (1857-1911 р.р.) створив першу у Франції психологічну лабораторію (1889 рік), заклав основи педагогічної психології та дефектології, патопсихології, розробив методи експериментального вивчення вищих психічних функцій - мислення і мови, розробив тести інтелектуального розвитку, впровадив в психологію метод природного експерименту.

Американський психолог **Джеймс Кеттел** (1860-1944 р.р.) здійснив класичне дослідження властивостей уваги за допомогою тахистоскопа, приладу, що дозволяє експонувати зорові стимули на певний, в тому числі

дуже, короткий час; одним з перших розробив методику тестових обстежень індивідуальних психологічних особливостей особистості.

На рубежі 19-20 століть американський філософ і психолог **Вільям Джеймс** (1842-1910 р.р.) висунув постулат про цілісність і динамічності свідомості. Він вважав, що свідомість пов'язано не тільки з зовнішніми проявами, а й з природою особистості. *Джеймс розробив теорію емоцій, відповідно до якої емоційний стан пов'язаний з фізіологічними змінами в організмі.* Він розглядав фізіологічні зміни як першопричину емоцій («Ми сміємося не тому, що нам весело, а нам весело тому, що ми сміємося»).

7. Зарубіжні психологічні школи ХХ-го століття.

У першій половині 20 століття в Європі і США формується ряд самостійних шкіл, що відрізняються один від одного розумінням предмета психології, методів дослідження і системи основних психологічних понять. В Європі це були фрейдизм, Вюрцбургська школа і гештальтпсихологія, в США - біхевіоризм і школа Курта Левіна.

Фрейдизм. Засновник школи австрійський психолог і психіатр **Зігмунд Фрейд** (1856-1939). Свій метод і вчення З. Фрейд назвав **психоаналізом**. Він виступив проти ототожнення особистості тільки з її свідомістю, вважаючи, що психічне життя людини має різні рівні.

У структурі особистості З.Фрейд виділив три сфери: 1) несвідому, 2) підсвідоме, 3) свідоме.

Несвідома сфера – Ід - не доступна самосвідомості. Вона містить несвідомі інстинкти людини і, перш за все, інстинкти життя і смерті (ерос і танатос). Ці інстинкти прагнуть до задоволення і детермінують всю діяльність людини, перебуваючи в конфлікті зі свідомістю. З інстинктами пов'язана особлива енергія - лібідо, яка направляє життєдіяльність людини.

Друга структура особистості - его (Я) - розташована в свідомості і підсвідомості. Ця структура є теж вродженою.

Третя структура особистості - Супер-его - формується в процесі життя людини шляхом ідентифікації - самовитіснення індивіда з близькими дорослими своєї статі (батьком або матір'ю). До них він відчуває амбівалентні (суперечливі) почуття. У хлопчиків це Едипів комплекс (вони ревнують батька до матері), у дівчаток - комплекс Електри (ревнують мати до батька).

Між цими структурами особистості не існує стійкої рівноваги. Інстинкти диктують особистості такі бажання, які неприпустимі в людському суспільстві. Стражем дотримання людських норм виступає Супер-его - вищі моральні принципи. Це протиріччя є джерелом внутрішнього постійного конфлікту людини, воно робить людину потенційним невротиком.

Щоб пом'якшити конфлікт між Ід і Супер-его, особистість вдається до різних механізмів психологічного захисту: витіснення, сублімація, проєкції, раціоналізації, заміщення і регресії і т.д ..

При витісненні енергія лібідо заганяється всередину - не реалізується в діяльності, залишається в людині, викликаючи напруженість його психічного стану. Придушення бажань постійно дає про себе знати у вигляді застережень, помилок, описок, символів, які переповнюють сновидіння людини.

Сублімація (піднесення) - напрям сексуальних і агресивних інстинктів в інше русло, в сферу культурної діяльності. Твори мистецтва, наукові відкриття та винаходи Фрейд вважав результатом сублімації. При цьому відбувається *катарсис* - очищення тіла від темних інстинктів. Регресія проявляється в зниженні рівня поведінки.

Механізм проєкції виявляє свою дію в тому, що власні негативні якості людин несвідомо приписує іншій особі, причому, як правило, в перебільшеному вигляді.

Раціоналізація - надання інстинктам добропорядної видимості, мораль.

Заміщення - виражається в частковому, непрямому задоволенні неприйнятної мотиву яким-небудь морально неприпустимим способом.

Заслуга З. Фрейда полягала в тому, що він досліджував механізми поведінки особистості, що лежать в несвідомих пластах психіки. Це зробило величезний вплив на розвиток світової культури, етнографії, мистецтва, медицини та ін. Він ввів в психологію ряд нових категорій: несвідома мотивація, захисні психологічні механізми, психічна організація особистості, конфліктність особистості та ін. *Він поєднав психологічну теорію з психологічної практикою.* З іншого боку, З. Фрейд абсолютизував природу несвідомого життя людини і недооцінив соціальну сутність особистості.

На початку 20 століття учень Вундта **Освальд Кульпа** (1862-1915) заснував в *Вюрцбурзі (Баварія) Вюрцбургська психологічну школу, що вивчала вищі психічні процеси - мислення і волю.* Об'єктом вивчення стало виконання інтелектуальних завдань. В ході експериментів було встановлено, що мислення як психічний процес не зводиться ні до законів логіки, ні до законів освіти асоціацій. Самі асоціації відбираються в мисленні відповідно до установок, тенденцією, що виникає в залежності від прийнятого суб'єктом завдання.

Біхевіоризм (від англ. *Behaviour* - поведінка) визнавав в якості єдиного об'єкта психологічного вивчення поведінку, поведінкові реакції. Свідомість було виключено зі сфери біхевіористичної психології тому воно не піддається спостереженню. *Засновником біхевіоризму були Джон Уотсон (1878-1958), а його попередником Едуард Торндайк (1874-1949).* Була розроблена експериментальна методика, заснована на контролі зовнішніх впливів і реакцій організму на дії. Складну поведінку людини біхевіоризм розглядав як сукупність рухових реакцій у відповідь на вплив зовнішнього середовища. Формула біхевіоризму зводилася «стимул - реакція». Згідно біхевіоризму, людина при народженні має певну кількість вроджених схем поведінки, на які надбудовуються складніші форми - «регулятори поведінки». Вдалі реакції закріплюються і відтворюються («закон ефекту»). Закріплення реакцій відбувається за «законом вправ» - в результаті багаторазового повторення вони автоматизуються. В рамках біхевіоризму були встановлені багато законів

вироблення навичок. З психології поведінки людей повністю був виключений соціальний фактор.

*В середині ХХ століття формується школа необихевіоризма, одним з лідерів якої був Едуард Чейс Толмен (1886-1959). Він ввів поняття внутрішніх змінних, таких як мотив, мета, побудова і перевірка гіпотез. Толмен виділив пізнавальний компонент навчання, вважаючи, що поведінкова реакція - це не окремі дії, а сукупні, цілісні механізми поведінки. Долаючи механістичний погляд на формування навичок, він встановив, що навчення може відбуватися без підкріплення навичок.*²⁸

Кларк Халл експериментально довів, що для пристосування необхідні як деякий стан організму, так і відповідний вплив зовнішнього середовища, які повинні збігатися. В результаті реакції організму здійснюються відповідно до того, які нервові ансамблі порушуються даними стимулом.²⁹

Психоаналіз. Глибинна психологія. У 30-60 роках ХХ століття швейцарський психіатр і психолог Карл Юнг (1875-1961) заснував аналітичну (глибинну) психологію. Він, спираючись на психоаналіз З. Фрейда, розробив учення про два види несвідомого - особисте і колективне несвідоме. Особисте несвідоме (витіснення спонукання, забуті, травмовані враження) формуються в житті індивіда. Колективне несвідоме - надособисте, найдавніша (архаїчна) психіка індивіда, сформована в процесі історичного розвитку людства. Форми прояви колективного несвідомого - це інстинкти і архетипи - різні вірування, міфи, забобони, найдавніші образи і символи. Психічний розвиток індивіда Юнг розглядає як процес, обумовлений зсередини і спрямований на розкриття того, що спочатку закладено в несвідомій сфері індивіда. Юнг виступив з концепцією глибинної психології.

²⁸ Орлова Г.Н., Орлова Н.В., Уфимцева Е.И. Психология и педагогика: Учеб. Пос. – М., РГОТУПС, 2008. – 186с.

²⁹ Халл К.Л. Принципи поведінки // Історія зарубіжної психології. Тексти, М., 1986. С. 38-58.

К. Юнг виділив два типу особистості - *екстравертований і інтравертований* (від лат. Extra - ззовні і intro - всередину). *Екстраверт* - відрізняється підвищеною соціальною адаптацією, активним впливом на соціальне середовище, великою кількістю соціальних зв'язків. *Інтроверт* - характеризується переважною спрямованістю свідомості особистості на внутрішній світ, підвищеним самоаналізом, недостатньою адаптованістю до соціального середовища.

Іншим напрямком психоаналізу стало вчення **Альфреда Адлера** (1870-1937) - австрійського психолога, творця *індивідуальної психології*. Суть концепції індивідуальної психології зводиться до єдності внутрішньої психічної організації особистості, пов'язаної з прагненням її до успіху, самореалізації, соціальної ідентифікації. Свої внутрішні дефекти особистість компенсує через гіперкомпенсації. Це формує «*комплекс неповноцінності*» (термін введений Адлером), а він в свою чергу веде до неврозів. Особистість не здатна адаптуватися до соціальних факторів звідси комплекс неповноцінності.

У 30-х роках ХХ століття на основі фрейдизму виникає неофрейдизм. Видатним представником цього напрямку є Еріх Фромм (1900-1980) - німецькоамериканський психолог, *засновник гуманістичної психології*. Сутність людини двоїста. З одного боку, людина є частина природи. З іншого боку, людина витіснена за межі природного існування. Існування людини в соціумі - це нескінченний ланцюг проблем. Людина постійно перебуває в стані вирішення цих проблем, в ситуації вибору. Людина не може жити спокійно, лише повторюючи поведінку інших людей, вона повина жити сама. Люди постійно підпорядковуються іншим людям. Зрештою це призводить до заміни власного «Я» на псевдо- «Я». Ми є те, каже Фромм, чим ми повинні бути у відповідності з потребами суспільства, в якому живемо. Людина є не бранцем інстинктів, а полоненим, створених ним політичних інститутів і ідеологій. Існування людини включає два протилежних початку: бути і мати. Причому існування в ситуації «мати» забезпечує ілюзію самодостатності, стимулюється

біологічною природою. «Бути» обумовлено глибинними людськими духовними потребами.

Е. Фромм представляється як засновник екзистенціальної психології (від лат. *Existentia* - існування). Екзистенційна психологія, будучи одним з напрямків гуманістичної психології. Акцентує свою увагу на проблемах життя і смерті, проблемі спілкування, любові і самотності.³⁰

8. Розвиток психологічної думки в радянський та пострадянський періоди.

Смутний час, сплески революційного руху в Росії, перша світова війна, каскад повстань і революцій і, нарешті, громадянська війна, і розруха відкинула могутню, багату державу майже на сто років назад в усіх напрямках її розвитку. Прихід радянської влади згубно відбився на розвитку психології. Психологію терміновим порядком почали підганяти під «рамки комуністичної ідеології» і усіченої радянської філософії. Дійшло до того, що заборонили педологію і навіть замірялися на педагогічну психологію, (вже не говорячи про вчення З.Фрейда й ін.). А тим часом у військових академіях (ім. Дзержинського, Генерального штабу), у Вищому технічному училищі ім. Баумана, у структурах КДБ/НКВД) психологію вивчали в повному обсязі.

Поряд із такими іменами, як Л.С.Виготський, Г.І.Челпанов, Н.Н. Ленге необхідно мати відомості і про інших психологів:

Блонський П. П. (1884-1941 рр.). Російський (радянський) психолог та філософ. Доктор педагогічних наук, професор. Викладав психологію, філософію та педагогіку в МДУ, Основні праці: «Сучасна філософія» (1918); «Трудова школа»(1922); «Педагогіка»(1924); «Педологія»(1925); «Нариси дитячої сексуальності» (1935). В 1919 році організував та очолив академію соціального виховання. З 1920 по 1928 рік був лідером вітчизняної педології. З

³⁰ Орлова Г.Н., Орлова Н.В., Уфимцева Е.И. Психология и педагогика: Учеб. Пос. – М., РГОТУПС, 2008. – 186с.

1922 року був одним з лідерів та засновників Російського психоаналітичного товариства. *Розробив генетичну (стадіальну) теорію пам'яті, відповідно до якої різні види пам'яті (моторна, афективна, образна, вербальна) відповідають етапам розвитку людини, її мови, мислення та діяльності.*

Він розглядав психологічну науку як науку про поведінку живих організмів; був апологетом трансформації всієї психології у соціальну, оскільки поведінку людини, як вважав Блонський, варто розглядати як одну функцію соціального життя. Вивчаючи механізми пам'яті, Блонський виділяв моторну, образну, вербальну, афективну пам'ять за генетичним принципом, він досліджував також процес розвитку мислення, сексуального розвитку дітей, певною мірою вплинув на одного з великих психологів - Л.С.Виготського.

Узнадзе Д. М. (1886-1950 рр.). Грузинський (радянський) психолог і філософ, що розробив загальнопсихологічну теорію установки. Один з засновників Тбіліського університету, де сформував відділення психології, директор інституту психології АН Грузії. Автор робіт «Основні положення теорії установки» (1961 р.) і «Експериментальні основи психології установки» (1966 р.). Освіту отримав у Лейпцизі (1909 р.) і Харкові (1913 р.). Дав власне методологічне трактування поняттю установки як межі між суб'єктивним і об'єктивним, яка зв'язує психічне не тільки з психічним же, але і з фізичним. Установка описується як цілісний, недиференційований і несвідомий стан суб'єкта, що передує діяльності і виступає ланкою, що опосередковує зв'язок між психічним і фізичним та дозволяє зняти постулат безпосередності Виникає при зіткненні потреби суб'єкта і об'єктивної ситуації її задоволення.

Рубінштейн С. Л. (1889-1960 рр.). Психолог і філософ. *Один із творців діяльнісного підходу в психології.* Філософську й психологічну освіту одержав у Марбурзі. З 1942 р. протягом декількох років був директором інституту психології. У 1943 році створив у МГУ імені М.В. Ломоносова кафедру, а потім відділення психології, а в інституті Філософії АН СРСР - сектор психології (1945 р.). У статті «Принцип творчої самодіяльності», написаній ще в 1922 році.

Вчений сформулював принцип єдності свідомості і діяльності, що надалі у 30-ті роки - був покладений в основу його діяльнісного підходу.

Рубінштейн розробляв системно-діяльнісний підхід і в психології, і у філософії, і в педагогіці. Суб'єкт і його психіка, психофеномени формуються-еволюціонізуються-інкарнуються початково в праксіологічній діяльності-активності і тому в кардинально-психологічному аспекті повинні досліджуватися-інтерпретуватися, на думку Рубінштейна, як опосередковані ланки його праці, процесів пізнання, процесів виховання, процесів навчання.

Смирнов А. О. (1894-1980 рр.). Психолог-універсал, фахівець, насамперед в області психології пам'яті, а також загальної, вікової, педагогічної психології та історії психології. Експериментально довів, що характер мимовільного запам'ятовування пов'язаний зі структурою діяльності суб'єкта.

Теплов Б. М. (1896-1965 рр.). Видатний психолог, засновник школи диференціальної психології. Грунтуючись на вченні І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності, він запропонував теорію індивідуальних розбіжностей людини. Вчений також займався проблемою здібностей («Психологія музичних здібностей»; «Розум полководця»), розглядаючи зв'язок природних задатків і прижиттєвого формування.

Теплов обґрунтував програму дослідження-інтерпретації фізіологічних основ індивідуальних диференціацій психології суб'єкта. Він вивчав властивості нервової системи, репродукував-створював модули, пов'язані з експериментально-об'єктивно-емпіричною діагностикою, досліджував психологічну інкарнацію самих властивостей-предикатів та їх конституювання на базі індивідуально-апостеріорної стилістики діяльності-активності суб'єктів.

Гальперін П. Я. (1902-1988 рр.). Радянський (російський) психолог. Автор теорії поетапного формування ментальних дій. Він розумів психопроекти як специфічний вид орієнтованої активності, а у зв'язку з цим вчений виявляв специфіку освоєння дитиною соціального досвіду. Вчений досліджував також проблеми уваги «мовної свідомості», і, у контексті самих

побудов, вивчив співвідношення навчання, ментального розвитку і формування креативного мислення індивіда на певних етапах розвитку. Він розробив і досліджував концепцію диференціальної діагностики розумово-інтелектуального розвитку дитини.

Леонт'єв А. М. (1903-1979 рр.). Видатний радянський (російський) психолог, що досліджував механізми формування вищих функцій. Роботи Леонт'єва практично співвідносяться з багатьма проблемами психології: проблемами еволюції психіки у філогенезі, ролі діяльності тварин у цьому процесі; проблемам виникнення й еволюція свідомості в антропогенезі, у зв'язку з еволюцією колективно-трудової діяльності індивіда, проблемами, пов'язаними зі структурними моделями свідомості. Учений досліджував, також емотивно-мотиваційну сферу особистості, історичну методологію психології, а, базуючись на філософсько-культурно-історичних теоріях, Леонт'єв продуктивно висунув і подетально проаналізував оригінальну психологічну концепцію діяльності індивіда.

Зінченко П. І. (1903-1969 рр.). Радянський (російський) український психолог. У 30-ті роки в рамках досліджень, проведених у Харківській психологічній школі, розробляв проблеми пам'яті, зокрема мимовільного запам'ятовування. Учений прийшов до висновку, що мимовільне запам'ятовування має пряму залежність від характеру і структури діяльності людини. І далі: краще запам'ятовується те, що має відношення до мети діяльності, а не просто знаходиться в полі зору, але не включене в діяльність. Ним була досліджена динаміка забування і відтворення шкільних знань.

Запорожець О. В. (1905-1981 рр.). Радянський психолог. Учень Л.С. Виготського. У 30-ті роки в рамках досліджень, проведених у Харківській психологічній школі, займався проблемою виникнення психіки у філогенезі (разом з А.М.Леонт'євим). Було показано і доведено, що в основі будь-якого пізнавального процесу лежать практичні дії, зокрема, що сприйняття і мислення є системою згорнутих перцептивних дій, у яких відбувається уподібнення

основним властивостям предмета і, за рахунок цього, формування перцептивного чи розумового образу. Далі вчений розробляв положення про розвиток емоцій як процесу поступового оволодіння діями оцінки змісту ситуації. Запорожець створив концепцію виникнення і розвитку довільних рухів і дій, де, зокрема, узагальнив досвід відновлення рухів у поранених під час вітчизняної війни.

Разом із Л.С.Виготським і А.М.Леонтьєвим А.В.Запорожець працював над проблемами, пов'язаними з моделлю, дії індивіда. Він розробляв основи психологічної теорії діяльності в онтогенетических експлікаціях, а також пояснював роль практичних дій, практичної активності в еволюції гностичних процесів. Учений переконливо довів, що в інтродукції будь-якого гностичного процесу дитини лежать її практичні дії і на них надалі базується усе. Мислення, за Запорожцем, у дитини диференціюється як дієво-ментально-практичне узагальнення, що впливає на структуру і механізми поведінки, активності дитини, усієї її життєдіяльності.

Ананьєв Б. Г. (1907-1972 рр.). Радянський психолог, послідовник В.М.Бехтерева, що запропонував систему людинознавства, у якій були інтегровані дані різних наук про людину (як індивід, особистість та індивідуальність). Учений здійснював дослідження в галузях почуттєвого сприйняття, психології спілкування, відновлення працездатності поранених та ін. Єдину концепцію людинознавства як специфічну комплексну дисципліну, що поєднує різні досягнення наук про людину, він класифікував у чотирьох аспектах:

1. людина як біологічний вид;
2. онтогенез і життєва еволюція людини як індивіда;
3. дослідження-аналіз людини як особистості;
4. глобальні проблеми людства.

Ананьєв висловився про субординаційні рівні організації самої людини:
а) індивід; б) особистість; в) індивідуальність. Він вважав, що індивідуальність

еволюціонує на основі взаємозв'язку особливостей індивіда як особистості і симультанна як суб'єкта діяльності, активності, що детерміновані природними властивостями людини.

Божович Л. І. (1908 - 1981 рр.). Радянський (російський) і український психолог, одна з учениць Л.С.Виготського, входила в Харківську школу, що розвивала ідеї активно-діяльнісного підходу в психології, Божович вивчала гностичні інтереси школярів, а також здійснювала диференційований підхід до виявлення мотивів навчальної діяльності і їх кореляції із соціальними мотивами; досліджувала проблему особистісних конфліктів серед дітей. Працювала у сфері дитячої психології.

Ільєнков Е.В. (1924-1979 рр.). Радянський вчений спеціаліст у галузях психології, філософії, педагогіки. В 1968 р. захистив докторську дисертацію "До питання про мислення".

Автор концепції культурно-історичного розвитку людини. Вчений обґрунтував фундаментальну роль ідеального (ідеала) в особистісному становленні індивіда. Ідеальне, на думку Ільєнкова - це здатність людини будувати свою діяльність у відповідності з формою будь-якого іншого, а також в узгодженні з перспективою (логікою) зміни цього іншого розвитку людської культури.

Небиліцин В. Л. (1930-1972 рр.). Радянський психолог, що розробляв гіпотези про зворотну залежність між силою нервової системи, що модулює, і сензитивністю, а також концепції факторного аналізу і електроенцефалографічні методики в дослідженні фізіологічного базису специфіко-індивідуально-психологічних диференціацій, що сприяло виділенню таких предикатів-властивостей нервової системи, як мультидинамічність нервової системи, відповідно до самотнього психофункціонального аналізу з вивчення виробничої, навчальної та іншої діяльності. Він також концептував специфічну інтерпретацію темпераменту індивідів.

Овчаренко В. І. (народ, в 1943 р.) Російський (радянський) та білоруський психолог, філософ, соціолог та історик. Закінчив Білоруський державний університет. Доктор наук, професор. Викладав в Білоруському університеті і в Московському державному лінгвістичному університеті.

Основні твори: «Психоаналітичний глосарій»(1994 р.); «Соціологічний психологізм» (1990 р.); «Антологія російського психоаналізу» (1992 р.).

В 1990 р. опублікував основи концепції соціологічного психологізму - галузі знань та міждисциплінарного плюралістичного напрямку соціальної думки, який приймає як передумови і пояснення соціальних явищ і процесів дію та взаємодію суспільних, групових та індивідуальних психічних явищ, процесів та факторів. Ввів в обіг категорії; «понятійно-проблемні комплекси», «дисперсійне психоаналітичне середовище».³¹

9. Розвиток психології в Україні.

Самий початок зародження психологічної думки в Україні відноситься до XVII ст.

В усі часи призначення психології виражається у двох напрямках: відображенні історичного шляху народу і впливові на розвиток його культури. Крім цього не треба забувати про вплив минулого на майбутнє. В даному конкретному випадку не треба забувати і всі джерела впливу на розвиток науки взагалі, і психології зокрема. Це, передусім, народна, життєва психологія, а також вплив античної психології, психології епохи Відродження і, нарешті, психології Нового часу. Всі ці часи були представлені, в основному, вченими-універсалами - носіями знань.

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели братські школи. Вони розповсюджували грамотність і знання стосовно людської природи,

³¹ Жуков, С. М. Історія психології [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Жуков, Т. В. Жукова ; М-во освіти і науки України. - Вид. 2-ге, доповн., випр. та переробл. - К. : Кондор, 2009. - 230 с.

культури, в тому числі і філософські і, звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різним мистецтвам. Підручники вищої школи також виносили на огляд широкої публіки.

Важливою є роль і значення релігії (в даному випадку - православ'я) та її вплив на передових людей того часу.

Активізація зусиль щодо інтеграції в європейську цивілізацію передбачала необхідність подолання наявної в Україні наприкінці XVI - початку XVII століть своєрідної інтелектуальної ксенофобії. Умовою такої інтеграції було засвоєння й переосмислення європейських духовних здобутків, у тому числі й надбання західної філософської думки, поза як це уможливлювало рух до взаєморозуміння в тогочасному дискурсі культур, відкривало шлях до синтезу українських і західних духовних традицій.

Завдання синтезу духовних здобутків православної України й латинського Заходу полегшувалося тим, що воно здійснювалося в епоху бароко, яке, сполучаючи релігійний і світський компонент культури, формуючи цілісну дійсність, єдність середньовічного неологізму з ренесансним індивідуалізмом, органічно вписувалося в контекст української духовної культури того часу з перевагою релігійної сфери. Своєрідність епохи бароко наклала свій відбиток на всі сфери життя й духовної творчості: літературу, мистецтво, освіту тощо, а також на самих творців цих духовних цінностей, тобто вони творили епоху, а епоха формувала їх самих. Типовими постатями цієї епохи були професори Києво-Могилянської академії, про що свідчить бароковий пафос і стилістична вишуканість їхніх трактатів та інших творів, повнота та різноманітність їхньої життєдіяльності.

К. Сокович (1578-1647). Філософ, культурно-освітній діяч, письменник. На початку XVII ст. значну роль у розвитку української і всієї східно-слов'янської психологічної думки відігравали братські школи та колегіуми, а пізніше - Києво-Могилянська академія. Різноманітну творчість Соковича не можна розглядати окремо від просвітницької діяльності цих освітніх закладів. В

його-творчості найбільш відомі психологічні праці: «Арістотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями передмов до шлюбних та поховальних обрядів» (1620 р.) та «Трактат про душу» (1625 р.). *В них Сокович ставить перед психологією практичні завдання: як жити у відповідності з природою.*

Психіка є зріз Всесвіту і кожен свою здатність вона виявляє як свою тотальність і цілісність. Душа, за твердженням Соковича, є дзеркалом Всесвіту. В поведінці Сокович пропонує дотримуватись «розумних поміркованостей».

Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їх самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями.

Підсумковим для всієї його психології є питання: "Як я повинен вчинити?" Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує погодження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватись чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. *Психологія людини, за Соковичем, виникає у живій істоті через її приналежність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. Психологія людини знаходить своє втілення і в зlodіяннях, і у високоморальних вчинках.* В своїх філософсько-психологічних промовах і зверненнях вчений проголошує сенс людського буття як буття моральне.

I. Гізель (1600-1683 рр.). Просвітник, філософ, церковний діяч та історик. Народився у Пруссії. Вступив до Київської колегії вже маючи солідний запас знань, а навчаючись в ній, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не тільки на авторитет Св. Письма, а й на людський інтелект, здоровий глузд, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, які виробляла просвітницька Європа. Гізель був перший з професорів Києво-Могилянської академії, хто в своїх лекціях знайомив студентів з новітніми досягненнями в науці, зокрема - вченням Коперніка.

Значну увагу Гізель приділяв проблемі людини, її моральності, де як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму. Слід зазначити, що людина у Гізеля поставала не сліпим знаряддям Божого промислу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків, головним критерієм яких, а також добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями. Першим серед українських мислителів Гізель поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилося в його ставленні до церковних заповідей та настанов. Звеличуючи раціональне в людині, особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, вбачаючи в них шлях до природного земного щастя, яке досягається зусиллями людей.

Гізель зробив дуже великий внесок в розвиток психологічної думки в Україні. Сучасники називали його Арістотелем. Курс психології він читав в 1645-47 роках. В основу своєї психології вчений поклав знаменитий афоризм: "Нічого немає в інтелекті, чого б не було у відчуттях", однак він далекий від думки вважати психологічні якості відчуттями. Він поступово розкриває своєрідність психічних здібностей. Стверджує, що їх не можна зводити до вихідного чуттєвого досвіду. Мислительний компонент психіки, зокрема судження, він тлумачить в дусі мотиваційних рушійних сил. Гізель знаходить в судженнях таку якість, як впевненість, через яку інтелект стверджує чи заперечує зв'язок між предметами. В плані мотивації досліджуються переконання, правдоподібність, віра. Мислення розглядається як якість особистості. Гізель виражає яскраву тенденцію стилю бароко в психології, коли ускладнює і поглиблює мотиваційну структуру мислення компонентами почуттів, волі, несвідомого. Він аналізує співвідношення емоції і волі як ефектів розумної душі, розкриває зв'язок схильностей людини з індивідуальними проявами темпераментів. В своїх творах вчений вказує на

необхідність розуміння внутрішнього розуму і волі у людських вчинках. Тоді воля стає незалежною, що є важливою умовою переходу до етичних проблем людського буття.

С.І. Яворський (1658-1722 рр.). Народився в Яворові (нині Львівська область), помер у Москві. Український та російський консервативний церковний діяч та публіцист, просвітник, проповідник, педагог та філософ. *Яворському належить одна з видатних розробок психологічної системи академічного гатунку, яка дотримується Арістотелевої традиції. Це була психологія, яку викладали саме як систему психологічних знань не тільки в Європі, айв арабському світі.* Логічна схема психологічної системи залишилась в цілому без змін, але вона охоплювала все нові і нові спостереження. Було узагальнено велику кількість фактів, які поставали в практиці спілкування, медицини, етнічних традицій, усіх знань, які стосувались життя людського тіла і душі. Вчення Яворського про душу, як і інших видатних вчених - представників Києво-Могилянської колегії, розширювалось до меж антропології. Перед ним ставали не тільки теоретичні проблеми, а й ряд практичних, що мушили давати поради, як доцільно і морально поводити себе в тих або інших обставинах.

Відповідно до трьох книг Арістотеля " Про душу" Яворський будує свій психологічний курс. Показуючи традиційно встановлену специфіку кожного виду душі, специфіку форм життєдіяльності, які властиві рослинам, тваринам, людям, Яворський докладає найбільше зусиль, щоб розкрити їхню підпорядкованість в єдиній людській істоті. Він насамперед вказує на взаємозалежність таких здатностей, як рух у просторі, бажання. Рух як вихідну здатність було підкреслено, ще в стародавній анатомічній психології (Демокрит та ін.). Бажання як потяг до руху мають таку ж давню історію дослідження. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, надмірне відчуження призводить до розладнання

інтелектуальної дії - ознака того, що всі ці здатності походять з однієї душі. Яворський здійснює критичне осмислення теорій. Арістотеля на ґрунті наукових досягнень XVII ст. В традиційну структуру психології вкладається новий зміст.

Більш вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі - вегетативна, чуттєва, розумна - виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються для відправлення різних дій. Одні з них з'являються в дитинстві, інші - в юності або старості. У Яворського мова йде не про різні душі, а про своєрідні інструменти і засоби природи, якими користується організм у своїй життєдіяльності. Природа йде від менш досконалих до більш досконалих дій. Матерія, з якої складається людська істота, поступово вдосконалюється у своїй організації і спочатку здійснює спонукання вегетативні, потім - чуттєві, далі - розумові. Встановивши підрозділи душі на основі її специфічних здатностей, Яворський ставить питання про ідеальну або матеріальну природу цих душ.

Зробивши принципову заяву про те, що душа розумова не залежить від матерії, Яворський все ж визнає емпіричні факти залежності духовних дій від тілесних, від предметного світу, від якого душа приймає види (ейдали) та від яких, в свою чергу, залежить процес розуміння. Користування розумом залежить від тілесних диспозицій (схильностей), хоч і не прямо, а через дії уяви. Розум спирається на уяву, остання залежить від тіла. Відбиваючи провідні тенденції в психології XVII ст., Яворський не тільки пов'язує всі рівні душі з тілесними актами, а й акцентує увагу на рефлекторному механізмі цих актів.

Позиція Яворського у вирішенні психофізичної проблеми весь час залишається подвійною. То він доводить незалежність від тіла розумної частини людської душі, то показує численну кількість фактів з психічного життя людини, які спрямовані на доказ нерозривної єдності цієї душі. Природа душі як життєвого начала - творча. Вона не була б началом, якби не воліла, не пізнавала, не любила, не розподіляла. У своїх психологічних дослідженнях

Яворський виходить з положення про два протилежні боки мотивації людської поведінки і людського буття в цілому. Він називає їх *діями іманенції та залежності від зовнішніх причин*. Живій істоті властиві іманентні дії, середовище лише їх стимулює. Інші риси іманенції в актах бажання, пізнання Яворський пов'язує з божественною благістю. Пізнання виводиться з інтелекту як його іманентна властивість.

Виклавши ідеї щодо душі як начала життя, підкресливши протилежність іманентного та рефлекторного принципів дії, Яворський здійснює періодизацію людського життя. Він виходить з того, що *визначає життя як центральну психологічну категорію*. У зв'язку з цим він міркує над проблемою відношення життя і смерті. Переходячи до рішення конкретних проблем «психології життя», Яворський вирішує, найперше, *питання про віковий поділ життя, наводить велику кількість факторів, які зумовлюють, зберігають та продовжують життя*.

Виклавши основні положення своєї «психології життя», Яворський детально зупиняється на головних здібностях душі: вегетативній, відчуттєвій, руховій, розумовій та побажальній. Дві останні він звільняє від залежності тілесних структур як субстрату, проте знову докладно зупиняється на рефлекторному механізмі, поширюючи рефлекторний принцип на пояснення всіх рівнів психологічного життя людини.

При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнавання поєднує з прагненням, інтелект - з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять, *піднімаючи психологічні проблеми до рівня гносеологічних та онтологічних, а часом і теологічних*. Цей вид пам'яті він розуміє як «акт розуму», що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. Тут у Яворського перехрещуються дві природи - душі і Бога. Розумову здатність душі він наділяє

властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога і тому здійснює його пізнання.

Залежність і самодосконалість як визначальні принципи психології XVIII століття в їх взаємодії перетворюються в принципи, що визначають співвідношення теоретичної і практичної діяльності людини.

В українській психології, яка розквітла в Києво-Могилянській академії, були створені значні психологічні системи. Вони відрізнялись принциповою логічною чіткістю, містили в собі великий емпіричний матеріал. В єдності логічної системи, а також в дослідних спостереженнях дедалі чіткіше виявляється ідея вчинку, яку приймають як логічний осередок психологічних систем. Розробка цього осередку в багатьох випадках приводить до спеціальної теорії вчинку, виводить ці діяльності зі сфери пошукової категоріальності в сферу живих практичних проблем.

Ф. Прокопович (1681-1736 рр.). В академії він традиційно пройшов ієрархічними сходами від професора і префекта до ректора та ігумена. Як професор курсів філософії, риторики, теології та поетики він наслідував представників красного письменства в теоріях Арістотеля, Платона, Цицерона, Фабія. В Петербурзі, куди він переїхав на вимогу Петра I, український вчений став духовним ідеологом петровських реформ і просвітницького «абсолютизму», організатором відомої «Вченої дружини», ратував за створення Російської Академії наук та академії мистецтва.

Проблема ситуації, мотивації, дії та післядії (з головним акцентом на мотивації) застосовується Прокоповичем і до ширшого феномену - процесу навчання, стаючи причиною, яка уможлиблює сам процес пізнання. А зміст його Прокопович бачить в широкій соціальній основі (благо батьківщини, доля нащадків, тощо). Саме красномовство він досліджує як діяльність, якій людина служить самовіддано, взявши її за сенс свого життя. Через мову одна людина «входить в іншу», роблячи великі зрушення, перебудовуючи психіку в цілому, а найбільше - її мотиваційну основу. Прокопович вважав, що продуктивно

наслідувати можна лише один взірець, це вбереже від безхарактерності, від плінного, нестійкого, суперечливого стилю.

Різнобічно розглядаючи природу почуттів та їх психологічні властивості, Прокопович досліджує їх суть, походження та види, правила збудження їх. Встановлюючи відмінності між почуттями любові, прагнення, турботи, тривоги, надій, впевненості, ревнощів, радості, ненависті, гніву та обурення, смутку, співчуття та втіхи, страху, жаху, розпачу, заздрощів, сорому. Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, *Прокопович подає загальну теорію психіки*. Він покладається на звичну традицію у тлумаченні терміну «душа». Життя має три властивості: вегетативність, що дає життя кожній речі; чуттєвість - через органи зору, слуху, дотику та ін.; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити висновки. Виходячи з цього славнозвісного Арістотелевого поділу душі на види, Прокопович насамперед пов'язує почуття зі збудженнями чуттєвої душі.

В своєму екскурсі він виводить слово «почуття» із дій того предмету, що певним чином викликає в людині хвилювання.

Вплив психічних здібностей, за Прокоповичем, в ідеалі має відповідний стиль - хай це будуть тілесні, фізіологічні зміни, або ораторська діяльність та ін. Розглядаючи природу радості, він досліджує відповідний стиль її вираження. *Великий інтерес становить трактування Прокоповичем вчинку, що розглядається у зв'язку зі злочином. Щоб зрозуміти злочин, треба уважно дослідити особу і причину вчинку. Проте в дослідженні злочину як такого навіть злочин є своєрідно спрямований вчинок; та й сама кваліфікація злочину досить умовна; а сам злочин може бути витлумачений в інший час як героїчний вчинок. Слід підкреслити, що Прокопович досліджує співвідношення головних способів існування мотивації: свідомого і несвідомого.* Чимало психологічного змісту містять сентенції, ретельно підібрані Прокоповичем, які стосуються рис вчинку, характеру, особистості людини, звичаїв тощо. Це вислови Ціцерона, Вергілія, Горация, Сенеки, Овідія, Катулла та багатьох

інших. «Етика» Прокоповича є осередком для психологічної думки, адже вона говорить про людський вчинок. Звичай породжує вчинок всупереч своєму еству, тому що вчинок, виходячи зі звичаю, протиставляє себе йому і цим, у кропіткій і тривалій роботі, вже змінює звичай. Саме у звичаї криється «здоровий глузд». Етика і є логічним завершенням самої психології, чим далі, тим більше елементів етики стають складовими психології.

С. Калиновський (1700-1753 рр.) Закінчив Києво-Могилянську академію і згодом викладав в ній філософію та риторику. Обіймав посаду префекта академії, а пізніше - префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії; керував Петербурзькою Олександра Невського семінарією. Наприкінці життя був єпископом Новгородським. Центральним осередком етичних і психологічних досліджень Калиновського був вчинок. У побудові теорії вчинку Калиновський виходить з ідеї моральності, розуміючи її зміст як навички жити доброчесно або ні. На відміну від китайських вчених Калиновський бере безпосередньо антагоніста вчинку - мораль. Калиновський виявляє себе сином епохи Просвітництва, стверджуючи, що воля реалізує себе, коли освітлюється розум, котрий повчає нас, що належить робити. Він підкреслює, що справедливість, моральні чесноти залежать від знання наукового. Цю суперечливу моральну діяльність Калиновський розглядає на матеріалі вікової психології насамперед він, у зв'язку з цим, спеціально зупиняється на психології юнацького віку, підсумовуючи здобутки науки в цьому питанні за попередню історію психології. Спостереження його самого становлять і для сучасної психології певний інтерес. Підкреслюється гетерохронність у вияві схильностей до певної діяльності. Калиновський зауважує, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у судженнях виявляють як твердість, так і об'єктивний зміст людських відносин. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету життя, яка включає в себе ідею блага. Калиновський не виділяє свідомого від несвідомого у мотивації. Він вивчав смисл блаженства як мотиваційно-рушійну сили. Калиновський зауважує, що людина за своєю

природою ставить багато цілей, але їх належить скоординувати, вибрати провідну. Тому людина не може в один і той час мати два рівноцінних прагнення. Досліджуючи змістову сторону мотивації, Калиновський знову повертається до ідеї блаженства.

Г. С. Сковорода(1722-1794 рр.). Його називають «українським Сократом». Пішки обходячи рідне лівобережжя та Слобожанщину, зустрічаючись з різними людьми, він з усіма вступав у диспути, у всіх випитував їх погляди на життя. Думки українського мудреця про характер, засоби і цілі пізнання суперечливі. Головна суперечність теорії пізнання Г.Сковороди була в тому, що своє твердження про об'єктивний характер знань він поєднував з ученням про самопізнання, а також визнавав певне пізнавальне значення Біблії. Зовнішньо парадоксальні твердження українського мислителя про без граничність сфери діяльності людини можуть бути пояснені з урахуванням пантеїстичної суті його світосприйняття. Речей і явищ, які не можуть бути пізнані, на думку Г.Сковороди, не існує: і речі, і живі істоти, і думки - все це підлягає пізнанню. Непізнані речі не можна вважати абсолютно схованими від почуттів і розуму людини. Сковорода наближується до висновку про те, що пізнання йде від явищ і суті Він вважав, що за явищем прихована суть, пізнання якої складає головну мету науки. Виголошення безграничності пізнання - одна з найважливіших рис гносеології філософа. Саме ця риса світогляду. Частіше всього схилиючись до споглядального матеріалізму з незмінними сильними елементами раціоналізму, Сковорода надавав великого значення ідеї самопізнання як обов'язковій умові вірного шляху пізнання. Шукати в собі істину, згідно з концепцією пізнання Сковороди, значить шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнавати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблії. Людський розум, доводив Сковорода, завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина. Цей вибір пропонує йому сам предмет пізнання: їжа, звичайно, існує не тільки для тіла, але й для душі, пісня - для вух і для розуму. Діалектика втручається в психологію Сковороди,

підносячи його висновки до рівня геніальних знахідок Д.Дідро з його ідеями про роздвоєння єдиного в природі і свідомості. Дещо містична форма викладу окремих думок, що відносяться до теорії пізнання, сприяла захисту українським філософом тези про протиріччя шляху досягнення людським розумом «істини божественної». Г.С.Сковорода впритул підходив до глибокої психологічної здогадки про пізнання як складний історичний процес. Межі науки і суспільної практики того часу обмежували можливості на шляху до дійсно наукових і всебічно глибоких висновків. Незважаючи на свою консервативну форму, психологія мислителя - це передове вчення свого часу. Головні висновки теорії пізнання Сковороди не тільки в умовах XVIII ст., але й пізніше, відігравали велику роль у розвитку природознавства, філософії і психології на Україні та в інших країнах.³²

Козельський Я.П. (близько 1728 р. - після 1795 р.) - видатний український і російський просвітитель, вчений-енциклопедист. Всебічно освічений, глибоко обізнаний у різних науках, Козельський досліджує філософські, психологічні та педагогічні погляди Руссо, Монтеск'є та інших. В своїх працях він дає характеристику загальнофілософським поняттям, підкреслюючи величезне значення суспільних наук у формуванні та розвитку особистості. **Я.П.Козельський вивів в окремі галузі такі науки онтологію, етику, логіку, психологію та інші.** Шукаючи джерело людських знань, він, насамперед, звертається до відчуттів, котрі викликаються існуючими навколо нас речами. Відчуває не душа сама по собі, а людина разом з її тілом. Значно вище поцінуються серед психічних здатностей увага, розум, глузд. Увага - це, за Козельським, феномен, коли людина, примічаючи якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші, що є разом з нею. Увага скеровується

³² Жуков, С. М. Історія психології [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Жуков, Т. В. Жукова ; М-во освіти і науки України. - Вид. 2-ге, доповн., випр. та переробл. - К. : Кондор, 2009. - 230 с.

діяльністю. «Якщо ми розглядаємо виразно частини якоїсь істини, то така увага називається розумом».

Увага виступає певною мірою вихідним поняттям. «Чим більше речей може хтось собі уявити, тим значніше буде його розум».³³ Пізнання підноситься на вищий щабель. Становить інтерес спроба Козельського поєднати разом розум з характерологічними рисами, індивідуальними особливостями людей, зокрема із сором'язливістю та боязкістю. І ще - сильна духом людина не розумніша за слабку духом. Психічні особливості здебільшого розглядаються через вчинки. Козельський прямує до принципу вчинкової дії. З цієї позиції він розглядає поведінку взагалі.

У світлі психології XVIII ст. головною діяльністю людини виступає самопізнання як самовизначення особистості, що виражається у прийнятті належних рішень. В українській психології (особливо на теренах Києво-Могилянської академії) самопізнання пов'язується з великим колом питань самовираження людини, особливо в ситуаціях зі значним моральним змістом. Лейтмотивом в розвитку української психології XVIII ст. проходить також тема вчинку.

Розвиток психологічної думки в Україні в XIX - на початку XX століть має дві очевидні особливості: перша - що даний період співпадає з оформленням психології як самостійної науки, її становленням; друге - всі вчені, про яких буде мова в цьому параграфі, одночасно є і українськими і російськими вченими.

Максимович М.О. (1804-1873 рр.). Вчений, педагог, просвітник, перший ректор Київського університету св. Володимира, вчений універсального поклику, що бачив людину і світ насамперед через мову і цим підійшов до побудови наукового і водночас поетичного світогляду, в якому переважають психологічні мотиви. Крім природничих наук, Максимович приділяв увагу

³³ Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник/ За ред. С.М.Клойчука, В.С.Осибайфічука. - К.: Знання, 2001. - 101 с. С.37

проблемам етнографії (з етнопсихологією). Він виступав захопленим, глибоко-думним психологом. Вчений говорив, що людину піднесено над усіма земними істотами завдяки її безсмертній душі, нею вона відрізняється і тому далека від тварин, як небо від землі. Адже у тварин душа тільки жива - чуттєва й земноводна; в людині ж самим Богом натхненна, вона є сам образ Божий.

Маючи таке високе походження і подібність, душа наша успадкувала й вільну, творчу діяльність. Тому душа з необхідністю потребує виражати себе, виявляти своє внутрішнє життя. Адже і будь-яке життя в світі (за певних умов) прагне виявити себе. Людська душа наділяється трьома основними способами виражати своє внутрішнє, особисте життя.

По-перше, вона виражає себе в образах, що мають просторове визначення. Образи ці двох видів: або вони тілесні (пластичні), що наповнюють простір речовиною своєю (за подобою буття тілесно-земного), що визначаються опуклостями і западинами, відчутними для зору та дотику; такими є твори мистецтва, що називаються різьбярство (скульптура), будівництво (архітектура); або ж образи бувають безтілесні (оптичні), тільки видимі в просторі, в яких (за подобою ефірного буття) замість речовинної маси - світло, тіні та кольори, це є картинні твори живопису.

Другий спосіб виражати душу більш таємничий, відбувається в просторі і часі тільки невидимим рухом повітря і відчувається слухом - це звуки, якими володіє музика. Кожним з цих способів людина вже виразила багато таємниць душі своєї, однак ці способи однобічні й не можуть служити для вираження душі сповна. Тут ключ до пафосу наукових досліджень Максимовича - повнота людського існування. Так, музика своїми звуками приводить у рух найпотемніші глибини серця, звуками, яких одних тільки й хоче душа в якісь хвилини, адже часто одні лише звуки - летючі, безмежні, невидимі - можуть заспокоїть душу в сумі земного буття. Незважаючи на це, музика майже нічого не говорить нашій уяві навіть присилное її. Навпаки, живопис, різьбярство дуже

впливають на уяву своїми образами, хоча залишають майже недоторканими музичні струни людської душі.

Слово є третій - найповніший, власний і найближчий душі спосіб її вираження, в якому немає однобічності ні образу, ні звуку, але в якому обидва злиті в досконалі природні єдність і цілісність. Слово є звук: так само чується, як звук музичний, але воно не полягає тільки в простій зміні тонів: це властиве тільки музичності слова. Воно є звук органічний, членоскладний, або членороздільний. Через таку визначеність голосних і приголосних, їх чергування слово набуває дивної зображувальності. Воно, діючи на душу, як звук музичний, водночас уявляється їй як певний образ. У зв'язку з цим Максимович зауважує, що слово малює звуками. З усіх істот на землі Бог обдарував словом тільки людину як образ і подобу свою, як істоту, котрій даровано душу безсмертну й розумну. Душа й слово живуть разом, складаючи в людині божественні властивості.

Юркевич П.Д. (1826-1874 рр.). В Київській духовній академії викладав філософські дисципліни (1825-1861 рр.). З 1861 р. і до самої смерті викладає в Московському університеті психологію, філософію, педагогіку та етику. *Викладання психології було побудовано таким чином, що воно не давало підготовки до проведення самостійних досліджень, а мало лише освітнє значення.* Юркевича, як і багатьох мислителів (в тому числі і українських), цікавили проблеми, пов'язані з душею. Він стверджував, що людська душа відкривається суб'єкту в *інтроспекції* (тобто «внутрішнім зором»). Ще працюючи в Києві, Юркевич намагався консолідувати навколо себе сили, які протистояли б природничій психології. З іншого боку - він завжди намагався поєднати викладене в Біблії із сучасними досягненнями науки. Вчений стверджував, що все повинно йти (і слова, і вчинки) від серця, від душі і тільки тобі воно має сенс і досягає своєї мети. Знання повинні пройти «через серце», освітлене розумом, прямо «у вмістилище душі». Ще в середині XIX ст. вчений

розумів, що знання повинні проходити через сферу почуттів - тільки тоді вони міцні та надійні.

Юркевич глибоко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і серце - все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сфери людини. Співвідношення фізичного та психічного (психологічного) - це для психології питання майбутнього - дуже цікаві та неосяжні.

Концепція психології народів один із напрямків у соціальній психології, який виник у Німеччині (середина XIX століття) була розвинута в також і в Україні. Головним дослідником цього напрямку був вчений **О. Потебня** (1835 - 1891) та інші.

Згідно з цією концепцією, головною рушійною силою історії є народ, «дух цілого», що виражає себе в мистецтві, релігії, вихованні, мові, міфах, легендах, звичках, тощо. Представники цієї концепції виходять з того, що індивідуальна психіка, свідомість особистості є продуктом такого цілого, ланкою в соціально - психологічному зв'язку цілого. Психологію народів вони вважали окремою наукою.

Психологія вчинку започаткована українським психологом В.А. Роменцем. На сучасному етапі вона виступає як концепція, в якій її автори намагаються об'єднати гуманістичні ідеї з іншими, які виникли в минулому.

Охорович Ю. Л. (1850-1917 рр.). Український і польський вчений, дійсний член російського психологічного товариства. *Ініціатор і Міжнародного психологічного конгресу, один із засновників Міжнародного інституту психології в Парижі в 1900 році*, приват-доцент Львівського університету, учитель Івана Франка.

В 1868 році він прийняв участь в університетському конкурсі і зайняв перше місце за роботу «Про методи психологічних досліджень», яка поклала початок циклу робіт «Психологічні питання XIX століття». Завдяки цій праці молодий вчений став одним з піонерів експериментальної

психології. Закінчивши університет, Ю. Охорович продовжив наукову працю під керівництвом Г.Т.Фехнера та М.В. Дробиша в Лейпцизькому університеті, де в 1873 році блискуче захистив *дисертацію з фізіолого-психологічного дослідження «Свідомість людини: її умови і закони»*. За цю працю був удостоєний наукового ступеня доктора філософії. *Слідом за цим вийшла його монографія «Умови виникнення свідомості»*. Яка одержала дуже високу оцінку у відомих вчених багатьох країн.

В 1875 р. у Львівському університеті, куди запросили молодого вченого, була створена кафедра філософії та психології природи. Тут, у віці 25 років, він став одним з перших у Європі доцентом психології, чії блискучі лекції викликали величезний інтерес. Програма його лекцій включала теоретичну, індуктивну, прикладну та кримінальну психологію, патогноміку, психологію творчості, психологію історії та цивілізації - етнопсихологію (і це задовго до появи роботи В.Вундта «Психологія народів»).

Вже у ранніх роботах Ю. Охоровича були викладені основні погляди вченого на наукову психологію та експеримент і, крім того, показана необхідність тісного взаємозв'язку психологів з представниками інших наук, які займаються вивченням людини, а також реалізації в науковій роботі принципу єдності теорії та практики.

На думку Ю. Охоровича - людина це міні-всесвіт, а мозок окремої людини можна порівняти у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства і розвитком органічної природи: і тут і там - розвиток від одиничного до складного, від недосконалого до досконалого: послідовність, поступовість, логічність, мудрість.

Ю. Охорович вважав необхідним створити науку про виникнення і розвиток духовної влади, яку він назвав психо-ембріологією. Тобто більше 100 років тому він передбачав те, що зараз зветься генною психологією.

Встановивши ще в 1882 році контакти з науковими колами Парижу, Охорович відвідував лекції з гіпнотизму Ж. Шарко, а 1884 році представив на

засіданні Паризького біологічного товариства свої доповіді: «Зауваження про критерії гіпнотичної чутливості; гіпноскоп - новий метод діагностики», та «Про Ідеопластії». Він також представив свій винахід - прилад гіпноскоп, призначений для визначення гіпнобальності людини.

Міжнародне визнання принесли Охоровичу його праці з питань гіпнотизму: «Уявне навіювання», «Гіпнотизм та мес медіум». В 1916 році вийшла двотомна робота Ю. Охоровича «Психологія і медицина», в якій він обґрунтував необхідність читати курс психології студентам медицини. Вчений вніс в медичну психологію багато цінного.

Найбільш цінні і важливі роботи Охоровича, крім згаданих вище: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870 р.); «Про формування власного характеру» (1872 р.); «Про свободу волі» (1871 р.); «Про використання психології» (1878 р.); «Початкові основи психології» (1916 р.). Вчений проводив свої численні дослідження у Львівському університеті, а також в Кракові, Татрах і Парижі. Зокрема, за рекомендацією Ш.Ріше, він проводив в Паризькій психіатричній клініці лікування за своїми методиками, і досить успішно.

В 1915-1917 роках Ю. Охорович - віце-президент польського товариства психологів. Починаючи з 1895 року його обирають почесним членом психологічних товариств: Великої Британії, Нью-Йорка, Берліна, Кельна, Лейпцига, Будапешта, Варшави, Петербурга. Саме Ю. Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який, на його думку, повинен стати центром психологічної думки всього світу. В 1900 році такий інститут було створено і в 1901 році Охорович очолив в ньому експериментальну лабораторію. В інститут записалися близько 1000 вчених різних країн. В 1906 році Ю, Охорович став його Генеральним секретарем.

Вчений вважав, що психологія, і тільки вона, повинна бути основою для філософії, естетики, педагогіки, етики, криміналістики і багатьох інших наук. Посилаючись на визначення П.Жане про те, що думка - це рух, а духовне життя

- це психічний рух, Ю. Охорович закликає досліджувати закони і умови цього руху, щоб допомогти людям розібратися в їхніх почуттях, вчинках і поведінці в цілому. Ю. Л. Охорович - незвичайний вчений, він проявив свої унікальні здібності у багатьох галузях науки і техніки. Багатогранна особистість, вчений-універсал; дослідник, педагог, медик, психолог, винахідник, журналіст, автор багатьох проектів і починань - він набагато випередив свій час. Його безжально і часто критикували, принижували, його відкриття замовчували (спрацьовувала, мабуть, її величність заздрість), але в той же час він був визнаний у багатьох країнах світу. В науковій літературі праці вченого не одержали належної оцінки і визнання, а між тим, він дуже багато зробив для розкриття таємниць людського буття і психіки; він передбачив багато речей в майбутньому розвитку психології. Вченого цілком можна поставити в один ряд з такими геніями психології, як Арістотель, З.Фрейд, Л.С.Виготський, Р.Декарт та інші.

Ковалевський П. І. (1849-1923 рр.). Він родом з України. Вчився в Харківському університеті на медичному факультеті (1869-1874 рр.). Ступінь доктора медицини одержав в 1877 році, а звання професора - в 1884 році. Працював в психіатричній клініці в Казані (1874-1877 рр). З 1877 року працював на кафедрі психіатрії Харківського університету. В 1892-1897 роках - ректор Варшавського університету. Потім знову повертається в Харківський університет. З 1903 - по 1906 роки завідує кафедрою психіатрії Казанського університету. З 1907 по 1920 роки читає курс судової психіатрії на юридичному факультеті Петербурзького університету і одночасно працює головним лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю в Петербурзі.

В своїх наукових дослідженнях Ковалевський, спираючись на анатомо-фізіологічні знання того часу, зокрема на рефлекторну теорію І.М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ в нормі та патології. Він створив оригінальну концепцію про роль кровообігу та нервової системи. Вважав, що в основі всякого нервового захворювання (і психічного

також) лежить порушення живлення нервових елементів і що від тривалості цього порушення залежить ступінь їх анатомічного руйнування.

Ковалевський дуже детально змальовує тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. Вона може стати основою для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання.

Вернадський В. В. (1863-1945 рр.). Видатний український та російський вчений-універсал. Він намітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений заперечував минулі погляди на співвідношення організму і середовища. Організм і середовище, організм і природа - це неподільне ціле, жива істота - біосфера. Те, що робиться в природі, не може не відобразитися в організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя. *Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він говорив не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають.* Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організм найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище.

В розвитку психіки розглядався фактор, що обмежував чуже живій речовині середовище, який тиснув на неї, змінюючи розподіл хімічних елементів і т. ін. Як розмноження організмів проявляється в тиску живої речовини в біосфері, так і хід геологічного прояву наукової думки тисне створеними ним засобами на закостенілу, стримуючу середовище біосферу, створюючи ноосферу - царину розуму. Співставляючи послідовність

геологічних нашарувань і морфологічних структур, відповідних їм форм життя, Вернадський вказує на процес вдосконалення нервової тканини, зокрема мозку. Перехід біосфери в ноосферу, залишаючись природним процесом, набув, разом з тим, відповідно до теорії Вернадського, особливого історичного характеру, відмінного від усієї попередньої геологічної історії планети. *Вернадський був засновником антропокосмізму, теорії, в якій природно-історична, природна (у широкому смислі - космічна), і соціально-гуманістична, людська, тенденція розвитку науки гармонійно зливаються в єдине ціле.*

Костюк Г.С. (1899-1982 рр.). В 30-ті роки вчений стає одним з провідних психологів України. Він очолює кафедру психології Київського педагогічного інституту і психологічний відділ Українського науково-дослідного інституту педагогіки, інтенсивно розробляє актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки.

Важливою подією став вихід 1939 року під його редакцією оригінального вузівського підручника на українській мові; з 20 розділів 16 написав Костюк. В 1970 році під його редакцією був виданий навчальний посібник з вікової психології. Ці підручники поєднали в собі високий теоретичний рівень з чіткістю та доступністю викладення. Вони відіграли неоціненну роль в психологічній освіті на Україні.

В 1945 році професор Г.С.Костюк виступає ініціатором створення НДІ психології Наркомун освіти (нині інститут психології ім. ІХ. Костюка АПН України). Протягом 27 років Григорій Силович був директором цього закладу. В основу діяльності інституту була покладена програма, розроблена Костюком.

З часом інститут став авторитетним центром фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, а також підготовки психологічних кадрів вищої кваліфікації та координації наукової діяльності українських психологів.

В 1937 році вчений публікує статтю «Про індивідуальний підхід до учнів в навчальній роботі», де підкреслює необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дає вчителям рекомендації, які не втратили своєї значущості і зараз. Костюк та його учні обґрунтовували задачний підхід до, дослідження, проектування та побудови діяльності (зокрема навчальної та педагогічної), сформували її понятійний апарат, організували конкретні дослідження і розробки в її руслі.

Найбільш важливий напрямок - вивчення закономірностей психічного розвитку, генезису здібностей, становлення особливостей, характеристики рушійних сил, детермінант і статей цих процесів; впливи, які стимулюють творчу активність. В лабораторії Костюка було показано і доведено, що Цілеспрямоване, ретельно сплановане дослідження особливостей наочно-образного мислення дітей молодшого шкільного віку полегшує формування в них основ теоретичного мислення та наукового світогляду

Г.С.Костюк постійно відстоював самостійність психології як науки і одночасно необхідність її тісних зв'язків із суміжними дисциплінами. Ці тези виголошувалися ним в загальному вигляді, але й пристосовувались до конкретного матеріалу, виступали як методологічна настанова, що потребує чіткого визначення в проблемах психологічних аспектів, які досліджуються, і в їх співвідношенні з іншими аспектами³⁴.

Визначимо історичні періоди, прийняті в історичній науці.

Первісне суспільство - період виникнення поняття про душу, анімізму, міфологічного мислення і уявлень про світ морського речей і явищ і їх взаємовідносин з людьми, період до появи філософії, яка передбачає постановку проблем, вироблення узагальнюючого способу мислення, формування логіки.

³⁴ Жуков, С. М. Історія психології [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Жуков, Т. В. Жукова ; М-во освіти і науки України. - Вид. 2-ге, доповн., випр. та переробл. - К. : Кондор, 2009. -

Античність (VI ст. До н.е. - перші століття н.е.), що ознаменувалася виникненням гілозоїзму, філософського мислення (з початково - у вигляді натурфілософії), подальшим його розподілом на матеріалістичне і ідеалістичне, створенням основи сучасних уявлень про душу. Вивчення історії психології періоду Античності не обмежується вивченням діяльності мислителів стародавньої Греції: інтерес представляє і розвиток історії психології древніх Єгипту, Індії, Китаю, історії всієї стародавньої ойкумени.

Середньовіччя (III - XIII-XV ст.) - час становлення релігійного світогляду, який породив виникнення релігійної філософії та психології. В цей же період почалося формування передумов становлення наукового погляду на світ (Р. Бекон, В. Оккам, Дунс Скот).

Відродження, що включає в себе періоди прото ренесансу (XIII-XIV ст.), Ренесансу (XV ст.) і пізнього ренесансу (XV-XVI ст.), і характеризується проголошенням людини кращим з створінь Бога, виникненням філософії гуманізму, новій радикалізмом в релігійних уявленнях (Мартін Лютер, Жан Кальвін, Джон Нокс) і релігійним фанатизмом (Саванароли, Томас Торквемада, Ігнатій Лайоло).

Новий час (XVI-XVII ст.) - період філософської постановки психологічних проблем. Його яскравими представниками стали Ф. Бекон (науковий метод), Декарт (підняття психофізичної проблеми), Б. Спіноза (пристрасті), Д. Локк (асоціація), Г. Лейбніц (несвідома психіка), Т. Гоббс (психологічне пояснення необхідності держави) .

Просвітництво (XVIII-XIX ст.) - час зародження психології як науки, усвідомлення її як окремої наукової галузі (Берклі, Юм, Кондильяк, Руссо, Дідро, Кант, Гегель, Ніцше, Гербарт, Спенсер, Дарвін, Джеймс, Сеченов) і створення експериментальної психології (Фехнер, Гальтон, Гельмгольц, Тітчінер, Еббінгауз, Вундт та ін.).

Модернізм (новітня історія) (XX ст.) - етап кризи і розквіту психології, появи її різноманітних напрямків (від фрейдизму, гештальтизму,

функціональної психології, біхевіоризму, діяльнісної психології до гуманістичної, трансперсональної психології і НЛП).

Постмодернізм - сучасний етап, в ході якого формується новий історичний період і створюються нові психологічні течії. Особливу увагу ми звернемо на періоди розвитку вітчизняної психології: дореволюційний, післяреволюційний і післяперебудовний.